

Gotlands bildstenar

Järnålderns gåtfulla budbärare

GOTLANDS BILDSTENAR har länge fascinerat människor, vare sig det berott på ett intresse för livet i Norden under det första årtusendet eller en uppskattning av stenarnas skönhet. De gotländska bildstenarna ger oss inblick i en gåtfull, bildrik värld och de väcker frågor. Vilken roll och betydelse har bildstenarna en gång haft i sin samtid och vilka budskap förmedlar bilderna och sammanhangen? För att belysa några av frågeställningarna och få ett grepp om den aktuella forskningen ordnade Runverket vid Riksantikvarieämbetet tillsammans med Gotlands Museum år 2011 ett internationellt tvärvetenskapligt symposium, det första någonsin som helt och hållet ägnats Gotlands bildstenar. De föreläsningar som hölls under symposiet ligger till grund för artiklarna som presenteras i denna bok.

GOTLANDS BILDSTENAR Järnålderns gåtfulla budbärare Gotländskt Arkiv 2012

 Gotlands
Museum

GOTLANDS BILDSTENAR
Järnålderns gåtfulla budbärare

GOTLÄNSKT ARKIV 2012
Meddelanden från Föreningen Gotlands Fornvänner
Årgång 84

UTGIVEN MED BIDRAG FRÅN
Kungl. Vitterhetsakademien, Wilhelmina von Hallwyls Gotlandsfond,
Stiftelsen Märten Stenbergers stipendiefond och Sällskapet DBW:s stiftelse.

REDAKTÖR Maria Herlin Karnell
REDAKTIONSKOMMITTÉ Maria Herlin Karnell, Laila Kitzler Åhfeldt,
Magnus Källström, Lars Sjösvärd, Klara Waldenström och Per Widerström
PRODUKTION Fornsalens Förlag, Gotlands Museum
SVENSKA ÖVERSÄTTNINGAR Bertil Sjöblom
OMSLAG Detalj av bildstenen Lärbro Stora Hammars 1, foto Raymond Hejdström
GRAFISK FORM Helena Duveborg
TRYCK Elanders Fälth & Hässler 2012
Författarna är själva ansvariga för innehållet i sina artiklar
© Gotlands Museum och författarna
Årgång 84
ISBN 978-91-88036-85-8

ALEXANDER ANDREEFF

Arkeologiska utgrävningar av bildstensplatser

UNDER DE SENASTE ÅRTIONDENA har det vuxit fram en förståelse för vikten av arkeologiska undersökningar av platser med förhistoriska bilder och tecken, som vid hållristningar, skålgropar,¹ runstenar² och bildstenar.³ Arkeologiska utgrävningar kan ge svar på vad som faktiskt har hänt och vilka olika aktiviteter som människor genom århundraden och i vissa fall årtusenden har ägnat sig åt på platsen. Sådana studier kan även hjälpa till att tidfästa när bilder och inskriptioner skapades och öka kunskapen om deras funktion i det dåtida samhället.

Ikonografien eller med andra ord bildmotiven har oftast ägnats mest studier, inte minst inom bildstensforskningen. Tolkningar har gjorts för att försöka koppla figurer och scener till kända myter med hjälp av främst de isländska sagorna. Sådana tolkningar kan kritiseras på två punkter. Först ska påpekas att den bevarade litteraturen mestadels är medeltida och berättelserna, som i de flesta fall är många århundraden yngre än bildstenarna, har därigenom blivit influerade och förändrade av ett kristet tänkande. Min andra synpunkt är att figurer och motiv nästan aldrig entydigt kan hänföras till en specifik myt utan lånar sig till en mängd skilda tolkningar. Symboliska framställningars funktion ligger just i att de är mångtydiga. Symboler har ingen bestämd mening utan deras betydelse är flytande. Jag vill hävda att enbart ikonografiska tolkningar ofta leder till en återvändsgränd. Utan kompletterande arkeologiska studier och landskapsanalyser når vi inte längre i förståelsen av bildstenarna och om människorna som reste dem.⁴

I tidigare forskning har man ofta betraktat bildstens-traditionen som en sammanhängande praktik där den ena bildstentypen med tiden har gått över i den andra. Jag är kritisk till ett sådant synsätt. Mina studier visar att de olika typerna skiljer sig i form och innehåll även om det till synes finns en yttlig likhet. De olika periodernas bildstenar påträffas i skilda fyndsammanhang och varierande aktiviteter kan länkas till dem. Det finns även klara tidsmässiga brott mellan de olika typerna, då man istället för bildstensresande har ägnat sig åt att återanvända bildstenar från tidigare perioder på skilda sätt.⁵

Bildstenar kan vid första anblicken verka monolitiska, stora och tunga, men vi måste komma ihåg att de är flyttbara objekt som har blivit manipulerade på olika sätt genom århundraden. De har blivit återanvända i förkristna gravar (se bild, s. 148)⁶ och under 1100- till och med 1300-talen blev de inmurade i stenkyrkornas väggar eller lagda i golvet.⁷ Det finns även många legender kring dem i den folklore som blev upptecknad under 1700- och 1800-talen.⁸ Detta visar att bildstenarna har påverkat och blivit påverkade av människor allt sedan de restes.

I den här artikeln kommer jag uteslutande diskutera bildstenar av typerna C och D, enligt Sune Lindqvists typologi,⁹ vilka dateras till sen vendeltid och vikingatid, 700–1000 e. Kr.¹⁰ (se bild s. 14–15). Bildstenar ska inte betraktas som singulariteter i landskapet, när de påträffas är de en del av det forna kulturlandskapet. Dessa stenar restes längs med kommunikationsleder som vägar och ofta verkar de utmärka gränser mellan gårdar och

bygder.¹¹ Enligt en studie av Karl Gustaf Måhl återfinns endast 15 kvarstående bildstenar av denna sena typ fördelade på 12 platser i landskapet. På de flesta av dessa platser återfinns även andra fornlämningar som husgrunder, vägar och gravfält.¹² Måhl redovisar endast de bildstenar som idag fortfarande står kvar i landskapet. Mina egna studier visar att antalet bildstenar och platser en gång har varit fler (se tabell 1, s. 143).¹³

Inom ramen för mitt avhandlingsarbete om de sena gotländska bildstenarna från vendel- och vikingatid, har jag genomfört två arkeologiska utgrävningar vid bildstensplatserna FRÖJEL STENSTUGU och BUTTLE ÄNGE.¹⁴ Inom mitt avhandlingsprojekt studeras bildstenarnas kommunikativa och sociala roll i det dåtida gotländska samhället. I sådana diskussioner är en kontextuell diskussion av bildstensplatserna central.¹⁵ En arkeologisk undersökning kan styrka eller bestrida äldre uppfattningar om rituella eller sociala verksamheter vid bildstenarna. Men innan resultatet från dessa utgrävningar presenteras ska jag först kortfattat redovisa några tidigare undersökningar vid bildstenar.

Tidigare arkeologiska undersökningar av bildstensplatser

Här följer en redovisning av tidigare arkeologiska utgrävningar av platser där bildstenar av den sena typen påträffats kvarstående i landskapet, på vad som kan förmodas vara deras ursprungliga plats. Dessa bildstenar kännetecknas av sin karakteristiska så kallade fallos- eller champinjonform och är ofta mycket bildrika när bildytan har bevarats. De vanligaste motiven är ett skepp seglande över rullande vågor, krigare i procession, en kvinnlig gestalt som håller ett dryckeshorn och en ryttare till häst, ofta i nämnd ordning avbildade nerifrån foten och upp mot huvudet av bildstenen (se bild, s. 94).

Jag har förlitat mig på Måhls tidigare nämnda studie från 1990¹⁶ där han bland annat listar de kvarstående undersökta sena bildstenarna. Jag har även kontrollerat hans uppgifter mot Lindqvists arbeten.¹⁷ Jag gör inga

anspråk på att redovisa samtliga undersökningar och utgrävningar som utförts fram till dags dato vid bildstenar från yngre järnåldern. Nya bildstensfynd görs fortfarande med jämna mellanrum och följs oftast av en mindre undersökning på plats.¹⁸

Fredrik Nordins undersökningar

Nordin undersökte i slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet ett antal bildstensplatser. Hans samlade resultat blev först publicerat av Lindqvist på tyska i volymerna *Gotlands Bildsteine* I och II.¹⁹ Vid fem av de undersökta platserna med sena stenar påträffade Nordin föremål och benmaterial: BRO ERIKS I–II år 1882; VÄSKINDE VIS I–II år 1883; BUTTLE ÄNGE I–II; VÄSTERHEJDE SUDERBYS samt LÄRBRO STORA HAMMARS I–V år 1911.²⁰ Han grävde också vid HEJNUM NYGÅRDS år 1886 men fann inga spår av gravföremål. Följande år, 1887, undersökte han HEJNUM RIDDARE där inga fynd heller kunde konstateras.²¹

Vid BRO ERIKS påträffades troliga rester efter en brandgrav vid foten av den mindre av de två bildstenarna som står på platsen. Bland fynden finns ett bältesbeslag vars djurornamentik Lindqvist bedömt till en sen version av Salins stil II (600–800 e. Kr.).²²

I VÄSTERHEJDE SUDERBYS påträffade Nordin kol, obrända djurben och keramik på ett djup av 0,65 meter vid bildstenens fot.²³

Nordin grävde ut en hög invid bildstensplatsen VÄSKINDE VIS som han kunde konstatera var en vikingatida grav. Jorden var bemängd med aska och bland fynden fanns rembeslag av brons, järnbitar och fragment av en benkam.²⁴

Nordin öppnade upp ett schakt kring fundamentet vid de två parallellt stående stenarna i BUTTLE ÄNGE där han fann kol, djurben och keramik.²⁵ Bakom de kvarstående bildstenarna påträffade Nordin fem mindre bildstenar, av vilka fyra enligt Lindqvist kan ha utgjort en mindre stenkista.²⁶ Idag är stenkistan rekonstruerad och utställd på Gotlands Museum i Bildstenshallen (se s. 9).

Monica Wennerstens undersökning

Wennersten undersökte år 1973 en bildstensplats vid ALSKOG VISNAR ÄNGAR, där hon grävde ut området kring tre bildstenar varav två med endast ”rötterna” bevarade. På den hela stenen går det idag inte att se några bildmotiv. I anslutning till bildstenarna påträffades även en två meter bred stenläggning, som eventuellt har utgjort en forntida väg. Wennerstens målsättning var att undersöka sambandet mellan bildstenarna och de omgivande fornlämningarna. De tre bildstenarna står bredvid varandra mellan tre husgrunder från äldre järnålder. I närheten av bildstenarna påträffade hon två brandgravar med rika fynd. I en av gravarna hittades bland annat två guldbleck med gripdjursornamentik, i den andra graven låg ett selbågskrön²⁷ av brons. De flesta fynden kan enligt Wennersten dateras till slutet av vendel- och början av vikingatiden, kring år 800 e. Kr. Materialet är opublicerat och den nämnda informationen kommer från ett kort artikel i *Gotländskt Arkiv*.²⁸

Karl Gustaf Måhls undersökning

År 1989 grävde Måhl ut en bildstensplats vid FOLE VATLINGS, men inga fynd påträffades. Han undersökte även den stensatta väg vid vars kant bildstenen stod och kunde konstatera att väg och bildsten var från samma tid.²⁹

De ovan nämnda fynden av kulturlager, föremål och gravar har under årens lopp ofta refererats till i litteraturen men inga ytterligare undersökningar har utförts i syfte att ta reda på om liknande fyndomständigheter återfinns på fler bildstensplatser.

Arkeologiska undersökningar 2007 och 2009

De arkeologiska utgrävningarna vid bildstensplatserna FRÖJEL STENSTUGU år 2007 och BUTTLE ÄNGE år 2009 genomfördes som en del av mitt avhandlingsprojekt *Stones and People: Merovingian and Viking Age Picture Stones from the Island of Gotland* vid Göteborgs universitet.³⁰

Huvudsyftet var att undersöka vilka aktiviteter som försiggått vid bildstenarna under olika perioder. Frågeställningarna är följande: Hur har dåtidens människor berett marken inför resande av bildstenar och anläggande av väg? Går det att fastställa det tidsmässiga sambandet mellan bildstenar och vägbank samt att undersöka hur respektive väg är uppbyggd? Är kulturlager och fynd samtida med bildstenarnas resande? Förekom en rituell praktik invid bildstenarna i form av offer eller andra typer av depositioner? Är tidigare fynd av kulturlager vid bildstenar, som vid Nordins undersökningar, unika eller finns de vid fler bildstenar? Om ytterligare fynd och orörda lager påträffas, kommer detta att bidra till en ökad kronologisk och kontextuell förståelse av bildstenarnas relation till andra bildstensplatser, övrigt arkeologiskt material och konstruktioner både på denna plats och generellt via jämförande studier. Och slutligen, är det metodologiskt intressant att i BUTTLE ÄNGE studera vilken kunskap en modern utgrävning kan tillföra om en plats, som undersökts för nästan exakt hundra år sedan.

*Fröjel Stenstugu*³¹

Bildstensplatsen FRÖJEL STENSTUGU består av en kvarstående bildsten³² på gården Stenstugu³³ i Fröjel socken (se bild, s. 132). Bildstenen är 1,97 meter hög ovan mark och 1,06 meter bred vid foten. Den är starkt eroderad, vilket medför att inga ristningar av bilder längre kan urskiljas. Att bildstenen ändå kan föras till den sena typen av stenar beror på dess form. Bildstenen beskrevs, mättes och tecknades redan år 1799 av antikvitets-tecknaren C.G.G. Helfeling under en av hans resor till Gotland.³⁴

Innan undersökningen gjordes lutade bildstenen cirka 30 grader bakåt i förhållande till den gamla vägen, som löper i direkt anslutning norr om bildstenen. Denna väg finns utmärkt på 1700-talskartan och går mellan Klinte och Fröjel kyrka. Vägen är anlagd på den så kallade Litorinavallen, en höjdrygg bildad under den del av Östersjöns utvecklingsfaser som gett den sitt namn.

Bildstenen vid FRÖJEL STENSTUGU är frilagd. Observera hur litet av stenens fot som låg under mark. Foto Arkeologisk undersökning vid FRÖJEL STENSTUGU, 2007.

Idag går gränsen mellan Klinte och Fröjel socken inte långt ifrån bildstenen. Dess placering medger antagandet att den senare sockengränsen återspeglar en äldre bygdegräns mellan områdena då bildstenen uppfördes. Fröjel socken kan delas upp i tre bygder; Övre Fröjel i inlandet, Nedre Fröjel vid kusten kring Fröjel kyrka och Mulde i norr. Dessa tre utgjorde förmodligen egna förhistoriska bygdeenheter före den medeltida sockenindelningen. Närområdet kring bildstenen utgörs idag av gårdarna Stenstugu, Robbjäns, Mølner, Hägur, Mulde, Prästgården och Däpps. Dessa utgör tillsammans en mycket intressant fornlämningsbygd, idag med samlingsnamnet Mulde, och uppvisar bland annat fornborg, husgrunder, fossila åkersystem och gravhögar.

Utgrävning

Undersökningen av bildstensplatsen genomfördes i juli år 2007 med hjälp av arkeologer och studenter från Göteborgs universitet och Högskolan på Gotland. Området invid bildstenen och den gamla vägen undersöktes, totalt cirka 27 kvadratmeter. Efter fältarbetet rätades bildstenen upp för att minska erosion av bildytan.

När grästorven lyfts av framkom en cirkelformad stenpackning av kalk- och gråsten, cirka 3 meter i diameter och med ett djup på cirka 15 centimeter kring bildstenen (se översta bilden på motstående sida). Inblandat i stenpackningen framkom fynd av brända ben som ökade i mängd närmast framför bildstenen. Föremål av järn, brons och glas hittades.

Framför bildstenen påträffades i stenpackningen en mindre, oval grop med en fyllning av jord och sten som inte var lika tätt packad som i det omkringliggande området (se översta bilden på motstående sida). I nedgrävningen hittades en koncentration av brända ben. Detta kan utgöra en ursprungsplats för deponering av de ben och föremål som påträffats kring bildstenen. I ett senare skede, eventuellt på grund av plundring, har det blivit stort och fynden omrörda i anläggningen.

När stenpackning, övrig sten och jord, grävts bort kring bildstenen kunde vi se att berggrunden hade bearbetats och att en rektangulär hålighutformats för att förbereda marken för bildstenens placering. Man hade dessutom stöttat bildstenen med två stora stenar framför och en större bakom samt med jord och stenfyllning (se nedersta bilden på motstående sida). Uppenbarligen har inte dessa åtgärder räckt för att i längden hålla bildstenen helt upprätt.

Väg

Ett schakt, cirka 3 meter brett, 6 meter långt och 25 cm djupt, togs upp tvärs över den gamla vägen. Vägen är uppbyggd av en kompakt stenpackning vars kalkstenar är störst, och mestadels flata, överst i vägbeläggningen. Under stenpackningen kom ett ler- och gruslager och

sedan berggrund. Vägschaktet anslöt i söder till schaktet kring bildstenen. I detta område, mellan vägen och bildstenens stenpackning, bestod lagret ovan berggrunden av mörkfärgad jord som inte innehöll några fynd. Ytan är möjligtvis spår av en försänkning, som kan vara en äldre hålväg mellan vägbanken och bildstenen.³⁵

Överst i vägens stenläggning hittades avtryck efter vagnshjul, som nött ner de översta kalkstenarna i parallella spår, sju hästkosömmar samt mindre rester av ben. Endast utifrån dessa fynd går det inte att fastställa om vägen användes redan under den tid då bildstenen restes. Bildstenens placering vid vägen är dock en indikation på en samtidighet eftersom många av de övriga i landskapet kvarstående bildstenarna står längs med gamla vägar.

Fynd

De flesta fynden hittades på olika djup i stenpackningen, koncentrerade framför och på den västra sidan av bildstenen. Sannolikt har de blivit omrörda och spritts från en ursprunglig deponering framför bildstenen, som nämnts ovan. Det framkom även moderna föremål, framförallt glas och ett mynt från år 1821.

Metallen består främst av järn och brons. Järnföremålen består bland annat av hästkosömmar, nitar, spikar och en pilspets (se bild s. 134), bronsföremålen bland

Överst: När grästorven lyfts av framkom en rund packning av sten, cirka 3 meter i diameter och med ett djup på cirka 15 centimeter kring bildstenens fot.

Mitten: Detta kan utgöra en ursprunglig plats för deponering av de ben och föremål som påträffats kring bildstenen.

Nederst: Bildstenen var stöttad med två stora stenar framför och en större bakom samt med jord och stenfyllning. Uppenbarligen har det inte räckt för att i längden hålla bildstenen helt upprätt.

Foto Arkeologisk undersökning vid FRÖJEL STENSTUGU, 2007.

Fynd från FRÖJEL STENSTUGU.

Överst: Pilspets av järn och bältessölja av brons.
Nederst: Knappformigt beslag av brons med grip-
djursornamentik samt del av vridet silverarmband.
Ej skal enligt. Foto Sara Lyttkens.

annat av olika beslag, en bältessölja, ett remändesbeslag och ett knappformigt beslag. Dessa bronsföremål kan tillsammans ha suttit på ett bälte eller som delar av hästutrustning. Ett halvcirkelformat och vridet fragment i silver är troligtvis en del av ett armband.

Totalt påträffades 16 glaspärlor, varav tre är eldskadade. Bland övriga förhistoriska fynd kan nämnas en sländtrissa av bergart, möjligen röd kvarts (se bild på motstående sida).

Brända människoben

Totalt påträffades cirka 1,5 kilo bränt skelettmaterial på utgrävningsytan. Benmaterialet har skickats för analys till Lunds universitet och enligt osteologen Caroline Ahlström Arcini³⁶ rör det sig om människoben från troligtvis två individer. Två kol 14-analyser av brända ben har genomförts. Proven har ett tidsspänn från 660 till 885 e. Kr. Analysresultaten redovisas och diskuteras mer ingående i min avhandling.³⁷

Slutsatser

Det går inte att klart fastställa ett tidsmässigt samband mellan bildstenen och den gamla vägen utifrån fynden av hästskosömmar eller konstruktionen, men bildstens placering indikerar att vägen åtminstone var i bruk från 700- eller 800-talet. Vi kunde konstatera att det i vägbeläggningen finns spår av vagnshjul (se planritning s. 136). Gotlänningarna valde ofta att anlägga vägar

Överst: Enfärgade glaspärlor,
FRÖJEL STENSTUGU. Ej skalenligt.

T.v.: Sländtrissa av bergart,
FRÖJEL STENSTUGU. Ej skalenligt.

Foto Sara Lyttkens.

längs med de gamla strandvallarna på grund av att de är stabila, väldränerade och återfinns vid höjdlägen i landskapet längs med kusten.³⁸

Att lokaliseringen av bildstenen till just denna plats var viktig visas av att de som reste stenen bemödat sig om att bearbeta berggrunden genom att hugga en rektangulär hållighet för bildstens fot (se bild s. 136). Bildstenen stöttades dessutom med stora stenar framför och bakom. Sedan man fyllt igen gropen med sten och grus uppfördes slutligen en mindre cirkelformad stenläggning i form av ett lågt röse kring bildstens bas.

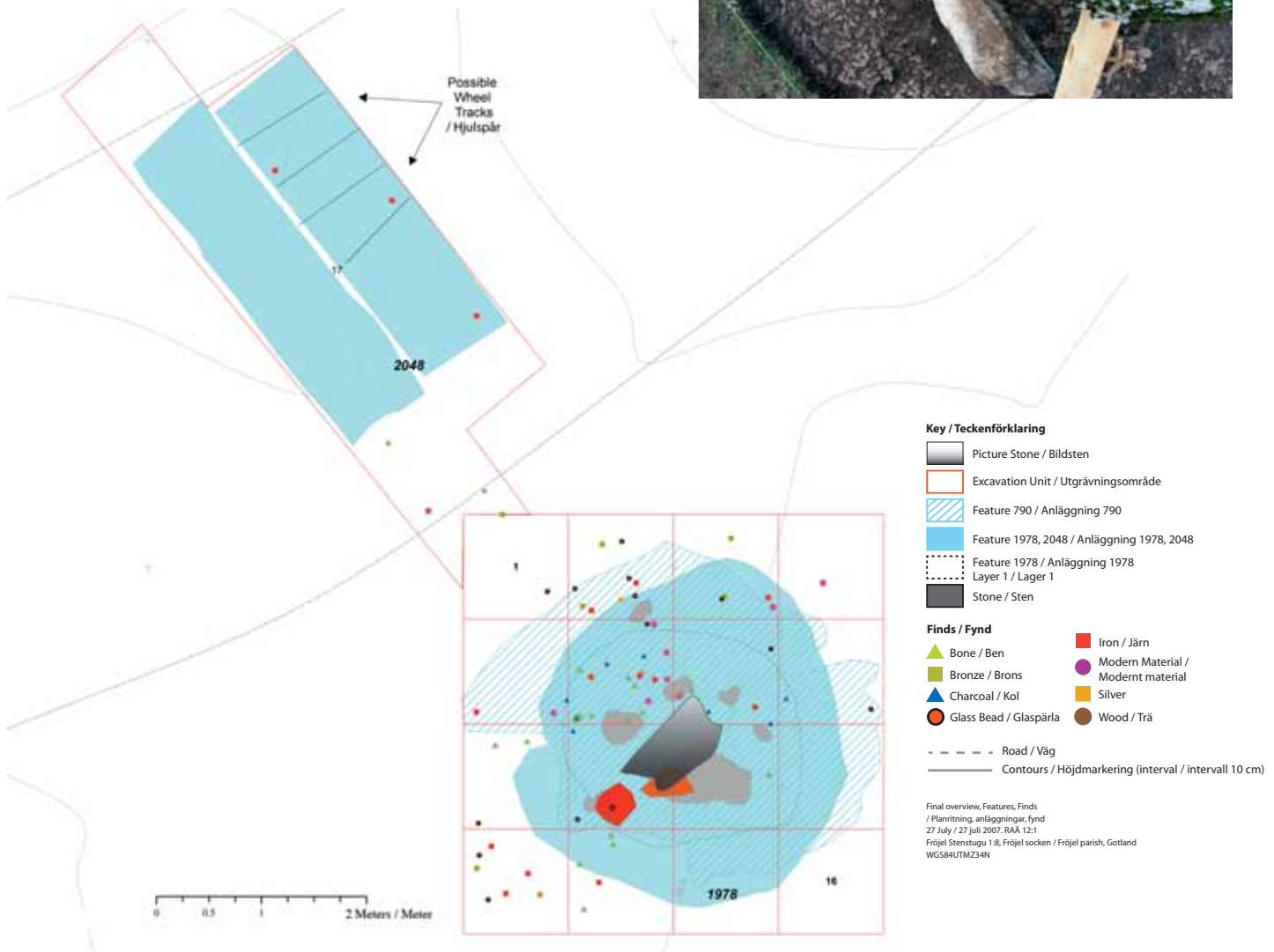
De förhistoriska fyndens och de brända benens spridning på olika djup i stensättningen kring bildstenen visar att de kan ha blivit omrörda från en ursprunglig deponeringsplats framför bildstenen. Deponeringen skedde sannolikt i samband med resandet av bildstenen och jag hävdar därför att bildstenen kan dateras med hjälp av fynden och benmaterialet.³⁹ Eftersom det fyndförande lagret runt bildstenen är relativt grunt, berggrunden ligger nära ytan, är fynden som kan vara samtida med bildstenen blandade med moderna fynd. Detta kan dels bero på att markanvändningen har varit intensiv genom tiden, dels på plundring.

Fyndgenomgången visar att fynden vid undersökningsområdet i Fröjel är något annorlunda än de som Nordin grävde ut i BUTTLE ÄNGE år 1911. Nordin hittade kol, obrända djurben och keramik, i Fröjel förekom det kremerade ben och främst metallfynd. Även om materialet skiljer sig ser vi att det har förekommit aktiviteter vid de båda bildstensplatserna och att Nordins undersökning inte är unik. Exempelvis uppvisar materialet i Fröjel likheter med det material som Wennersten hittade vid bildstensplatsen ALSKOG VISNAR ÄNGAR. Fynden vid FRÖJEL STENSTUGU tyder på ett material som kan tolkas vara gravföremål i och med de kremerade människobenen, som troligen är rester efter ett gravbål. Föremålen kan traditionellt tolkas som både manliga och kvinnliga. Både gravmaterial och bildframställningar på Gotland visar att det var viktigt att markera

T.h.: En rektangulär hålighet har huggits ut i berggrunden för att förbereda marken för bildstenens placering.
Foto Arkeologisk undersökning vid FRÖJEL STENSTUGU, 2007.

Nedan: Plan över utgrävningsschaktet vid FRÖJEL STENSTUGU.
Digital planritning Christopher Sevara.

könsskillnaden mellan män och kvinnor under yngre järnålder (jfr Helmbrechts s. 84–85).⁴⁰

Sammanfattningsvis kan fyndmaterialet vid undersökningsplatsen typologiskt dateras till slutet av 700-tal och början av 800-tal.⁴¹ Förutom ovanstående resultat bidrar undersökningen till en pågående metoddiskussion kring arkeologiskt fältarbete invid platser med förhistoriska bildframställningar som hållristningar, skålgropar, runstenar och bildstenar.

*Buttle Änge*⁴²

Bildstensplatsen BUTTLE ÄNGE på gården Änge⁴³, Buttle socken, utgörs av två bildstenar⁴⁴ av den sena typen.⁴⁵ I anslutning till bildstenarna finns även en vägbank,⁴⁶ som förr var en av huvudvägarna från Buttle till Etelhem över skogsområdet Lojsta hajd. Bildstenarna kan ha utgjort en gränsmarkering mot detta skogsområde, som idag är södra Sveriges tredje största sammanhängande. Lojsta hajd utgör en naturlig avdelare mellan de centrala bygderna på mellersta Gotland och bygden i söder. Bildstenarna står med bildsidorna vända norrut mot vägen. Invid bildstenarna finns en byggnad, kallad den gamla smedjan, som tillhör den nuvarande gårdsanläggningen. Området kring BUTTLE ÄNGE utgörs av ängs- och hagmarker, som är mycket rika på fornlämningar. Bland annat finns här ett flertal husgrunder från äldre järnålder, fornlåkrar, gravfält samt nämnda vägbank.

Den större bildstenen är 3,85 meter hög ovan mark, vilket gör den till Gotlands högsta bildsten av den sena typen, och 1,85 meter bred vid foten. Den norra sidan har en tydlig bildyta med många intressanta motiv och figurer, bland annat kan ett skepp med segel ses nedtill (se bild s. 45). Bildstenen bredvid är 2 meter hög och 1,67 meter bred vid foten. Idag kan inga bildmotiv urskiljas på denna sten och det går inte heller att avgöra om den ursprungligen varit ristad.

Under utgrävningen år 1911 påträffade Nordin i fundamentet bakom de två bildstenarna fem mindre bildstenar,⁴⁷ varav en gick förlorad under transporten till Visby.⁴⁸

Utgrävningsschaktet vid BUTTLE ÄNGE låg mellan de kvarstående två bildstenarna till vänster och den gamla smedjan till höger. Foto Arkeologisk undersökning vid BUTTLE ÄNGE, 2009.

De fyra återstående finns idag, som tidigare nämnts, utställda i form av en stenkista på Gotlands Museum (se bild s. 9).

Den bevarade delen av vägbanken är cirka 200 meter lång och har en bredd på 3–3,5 meter. Vägbanken, som delvis är stenlagd och skadad av ett grustag, ansluter både i norr och syd till rester av stensatta husgrunder från äldre järnålder.⁴⁹

Husgrund och stensatta stolphål

Utgrävningen vid BUTTLE ÄNGE genomfördes i september år 2009 med hjälp av studenter från Högskolan på Gotland. Ett utgrävningsschakt öppnades på ytan norr om bildstenarna, mellan dem och den gamla smedjan, samt ett halvt tvärsnitt av vägbanken. Nordins schakt från år 1911 vid fundamentet av de två bildstenarna öppnades inte upp igen. Undersökningen omfattade ett område på totalt cirka 30 kvadratmeter.

Plan över utgrävningsschaktet vid BUTTLE ÄNGE.
Digital planritning Linnea Lövgren och
Maria Lönnegren.

Ovanför det sterila orörda lagret i botten visade sig schaktet bestå av ett mycket omrört mörkfärgat lager med en mängd moderna föremål. I schaktets nordöstra ände påträffades rester av en stenlagd husgrund, som ännu inte daterats men troligen är medeltida eller tidigmodern. Husets grundmur löper från sydost mot nordväst och avståndet från den mindre av de två bildstenarna är cirka 1,5–2 meter. I direkt anslutning nordost om grundmuren framkom en flat stensatt yta som kan tolkas som stenläggning för ett golv. Hela husgrunden kunde tyvärr inte grävas ut på grund av tidsbrist.

I den stensatta husgrunden påträffades två tydliga stolphål, lika i form och uppbyggnad. Det ena stolphålet är centralt placerat i den framgrävda grundmuren

och består av en mindre rektangulär kalkstensskiva och i övrigt av gråsten (se bilden överst t.v. på motstående sida). Det andra stolphålet låg i utvidgningen mot norr. Detta stolphål har en rektangulär form och är uppbyggt av tre kalkstensskivor och gråsten, även detta är centralt placerat i husets grundmur (se bilden överst t.h. på motstående sida).

Nya bildstensfynd

När de fyra kalkstensskivorna från stolphålen undersöktes med hjälp av frottageteknik, framträdde figurer och motiv som inte gått att se med blotta ögat. Metoden innebär att man lägger ett papper över ristningsytan och sedan ritar med ett grafitstift. På papperet framträder då figurerna och övriga fördjupningar som ljusa fält på en mörk yta.⁵⁰ Kalkstensskivorna kan ha varit mindre kiststenar eller delar av större bildstenar. Bland

Stolphål 1 var centralt placerad i husets grundmur.
Stensatt med en kalkstensskiva och gråsten.
Foto Arkeologisk undersökning vid BUTTLE ÄNGE, 2009.

Stolphål 2 var stensatt med tre kalkstensskivor
som visade sig vara delar av bildstenar.
Foto Arkeologisk undersökning vid BUTTLE ÄNGE, 2009.

Frottage utav en av kalkstenarna som påträffades i stolphålen
vid BUTTLE ÄNGE. På stenen kan ses en kvinna med dryckeshorn,
tre män och sköldar, en triskel samt tre fågelfigurer.
Frottage och foto Helena Andreeff och Alexander Andreeff.

annat framträdde skeppsdetaljer, fåglar, krigare och en kvinnofigur (se bild s. 139). I skrivande stund arbetar jag med att tolka dessa bilder och resultat redovisas i min kommande avhandling.⁵¹

Kalkstenshällen: en ny bildsten

I sydvästra delen av schaktet mellan grundmuren och den lägre kvarstående bildstenen påträffades en större kalkstenshäll. Hällen låg vågrätt med bildsidan ner direkt under grästorven och relativt ytligt ovanpå utrasade stenar från grundmuren mot sydväst. Den visade sig vara ytterligare en bildsten. Bildmotiven är för närvarande under analys, men det kan avslöjas att ett av motiven inte oväntat är ett skepp med segel.⁵² Troligtvis har stenen ursprungligen varit rest bredvid de två kvarstående bildstenarna.

Nyfunnen bildsten som låg med bildsidan nedåt mellan de kvarstående bildstenarna och grundmuren med stolphälen. Foto Arkeologisk undersökning vid BUTTLE ÄNGE, 2009.

Fynd

Fyndmaterialet från grävningen består nästan uteslutande av modernt material. Det enda förhistoriska fyndet är en vikingatida flerfärgad rödbrun glaspärla med vita band. De flesta fynden kan antas ha hamnat i det mycket omrörda avfallslagret norr om bildstenarna och ovan grundmuren när man med jämna mellanrum städade ut den ”gamla smedjan”.

Slutsatser

Liksom vid FRÖJEL STENSTUGU går det inte att fastställa ett tidsmässigt samband mellan bildstenarna och vägen på grundval av fynd av hästkosöm eller konstruktion. Men bildstenarnas placering invid vägen indikerar att den användes från 700- eller 800-talet om inte tidigare eftersom husgrunder från äldre järnålder ligger i dess anslutning. Vägen är uppbyggd med en stensatt kant och fyllnadsmaterial av sand och grus.

Fynden från det omrörda avfallslagret norr om bildstenarna var alla från modern tid förutom den vikingatida glaspärLAN och ett silvermynt från 1500-talet.⁵³ Till skillnad från fyndförhållandena vid FRÖJEL STENSTUGU kan inga fynd relateras till någon rituell aktivitet invid bildstenarna.

Utgrävning av den gamla vägbanken som leder förbi bildstenarna. Foto Arkeologisk undersökning vid BUTTLE ÄNGE, 2009.

Det intressantaste som framkom under utgrävningen förutom de nya fynden av bildstenar är den grundmur och det golv till en förmodad husgrund som grävdes fram. Som nämnts påträffades två stolphål stensatta med kalkstenar. Eftersom bilder konstaterats på flera av dessa kalkstenar utgör de delar av bildstenar som återanvänts i de två stolphålen.

Förutom fyndet av de fyra mindre bildstenarna, möjliga kiststenar, gjordes ett nyfynd av en större bildsten. Förmodligen har den en gång varit rest bredvid

de båda andra. Vi kan därför tänka oss bildstensplatsen vid BUTTLE ÄNGE som en gång mycket mer monumental och sammansatt av flera resta stenar med stenkistor runt om. Det har även varit metodologiskt intressant att undersöka vilken ny kunskap en modern utgrävning kan tillföra om en plats som utgrävdes för ett sekel sedan.

Avlutande diskussion

Mina studier och arkeologiska undersökningar åskådliggör att bildstensplatser är alldeles för komplicerade anläggningar för att endast betraktas som minnesmärken och gränsmarkeringar. Jag har visat att det förekommit olika aktiviteter vid FRÖJEL STENSTUGU och BUTTLE ÄNGE genom århundradena.

Bildstenar i grupper

I tidigare forskning har bildstenarna ofta jämförts med fastlandets runstenar och man har använt liknande förklaringsmodeller. Den vanligaste tolkningen har varit att bildstenarna i likhet med runstenar stått ensamma eller parvis i landskapet vid vägar och resta till minne av i utlandet omkomna män. När jag gått igenom fynddokumentationen har jag kunnat se att många bildstenar ursprungligen har stått i grupper om minst två och i en del fall flera tillsammans. Inte sällan nämns att icke ristade huggna kalkstensskivor har hittats i närheten av de kvarstående kompletta.⁵⁴ Dessvärre har inte många av de förra blivit registrerade som bildstenar eftersom de inte har haft några synliga motiv. Bilderna på de bildstenar som fortfarande står ute är oftast förstörda av väder och vind och det är bara deras form som avslöjar att de tillhör den sena typen från yngre järnålder. En del av dessa har kallats ”blinda” och forskarna har antagit att de aldrig varit ristade,⁵⁵ men med hjälp av metodutveckling inom fotografering och 3D-skanning kan detta antagligen revideras med tiden.⁵⁶ Jag har visat att även med lågtekniska metoder, som frottage av exempelvis de mindre bildstenarna från BUTTLE ÄNGE, kan ny kunskap erhållas.

Bildstenar och brandgravar

Ett fenomen som verkar ha blivit förbiset i tidigare forskning är sambandet mellan brandgravskicket och resandet av bildstenar från yngre järnålder. Man har ofta betraktat fynden av brandgravar och föremål som sekundära och inte direkt relaterade till bildstenarna. När jag gått igenom tidigare dokumentation av bildstensplatser kan jag konstatera att kulturlager med föremål och brända ben, som även påträffades i FRÖJEL STENSTUGU, inte verkar vara ovanligt i anslutning till sena bildstenar.⁵⁷ Det finns ett starkt samband mellan bildstenstraditionen och brandgravskicket som ska undersökas vidare.⁵⁸ De flesta föremålen som har hittats kan beskrivas som typiska för periodens gravgods och dräktdetaljer. Jag vågar hävda att en noggrann typologisk datering av dessa fynd skulle kunna hjälpa till att tidfästa när de sena bildstenarna blev resta. En möjlighet är att kremeringar skett i anslutning till resandet av bildstenarna. Efteråt har delar av skelettet och gravgåvor deponerats invid anläggningarna.⁵⁹ Jag har även genom mitt avhandlingsarbete kunnat belysa ett senare samband mellan skelettgravskick och återanvändandet av sena bildstenar på större gotländska gravfält från 900-talet.⁶⁰

Kronologi

Vad som kan klargöras utifrån kol 14-analyser av de brända människobenen och typologiska analyser av föremålen från FRÖJEL STENSTUGU är att de kan dateras till slutet av vendeltiden och början av vikingatiden. Via sina ikonografiska analyser av stilelement menar Lori Elaine Eshleman att de sena bildstenarna är stilistiskt påverkade av den karolingiska renässansen och därför inte kan dateras till tidigare än kring år 800 e. Kr.⁶¹ Medan Lindqvists jämförande analyser av bildstenarnas kantbårder och föremålsornamentik från gravfynd från det svenska fastlandet visar på en typologisk datering till sen vendeltid, närmare bestämt 700-talet. Jag vill därför föreslå en datering av de i landskapet kvarstående bildstenarna av typ C till senare hälften av 700-tal och

första hälften av 800-talet.⁶² Dock med en brasklapp att det alltid är svårt att dra några säkra slutsatser från ett så relativt begränsat material och antal arkeologiska undersökningar. Jag har ändå med mina studier visat att mycket kunskap kan tas fram genom förnyade arkeologiska undersökningar av bildstensplatser.

Avslutningsvis kan sägas att bildstenarnas betydelse genom århundradena säkerligen var multifunktionell och skiftande som territorial markering, minnesmärke, bevarare av muntlig tradition, begravningsplats och religiöst laddad artefakt. Bildstenarna hade en nyckelroll i det gotländska samhället under yngre järnålder och tidig medeltid, de var en brännpunkt för social och ideologisk kommunikation mellan dåtidens människor.⁶³

Tabell 1. Sena bildstenar påträffade vid ursprunglig plats⁶⁴

Alskog Visnar Ängar	3
Buttle Ungeheim	1
Buttle Änge	2 (+ 5 + 1 + 4)
Bro Eriks	2
Bro Stenstu	2 (+ 3)
Fole Vatlings	1
Fröjel Stenstugu	1
Hejnum Nygårds	1
Hejnum Riddare	1
Lummelunda Etebols	1
Lärbro Stora Hammars	5 ⁶⁵
Tofta Smågårde	1
Västerhejde Suderbys	1
Väskinde Vis	1
Totalt	23 (36)

Noter

1. Bengtsson 2004; Goldhahn 2006; Kaul 2006; Ling 2008; Ling m.fl., under publicering; Nilsson, under publicering.
2. Ljung & Thedéen 2009; under publicering.
3. Andreeff, under publicering; Andreeff & Bakunic a; b, under publicering.
4. Mähl 1990a, 2002; Andreeff, under publicering.
5. Burström 1996a; se även Rundkvist i denna volym; Andreeff, under publicering.
6. Se Rundkvist i denna volym; Andreeff 2001.
7. Johansen 1997, s. 211–219.
8. Burström 1996a.
9. Lindqvist 1941, 1942.
10. Varenius 1992; Wilson 1998; Göransson 1999; Imer 2004; Snædal 2002; Nylén & Lamm 2003; Thunmark-Nylén 2006.
11. Mähl 1990a.
12. Mähl har sedan sin studie från 1990 identifierat ytterligare en bildsten med endast roten bevarad invid en väg i Lummelunda Etebols. Mähl 2002.
13. Andreeff, under publicering.
14. Andreeff & Bakunic a; b, under publicering.
15. Uttrycket bildstensplatser används här för att markera ett kontextuellt synsätt av bildstensfenomenet och vikten av att studera hela platsen arkeologiskt, inte bara bildstenen och dess motiv för sig. Andreeff 2007, Andreeff under publicering.
16. Mähl 1990a, s. 22–23.
17. Lindqvist 1941, 1942.
18. Norderäng & Widerström 2004.
19. Lindqvist 1941, 1942.
20. LÄRBRO STORA HAMMARS fem bildstenar, det så kallade Daggängsmonumentet, är även dessa sannolikt påträffade vid ursprunglig plats.
21. Lindqvist 1941, 1942; Mähl 1990a, s. 22–23.
22. Djuvornamentikstil uppkallad efter arkeologen Bernhard Salin. Lindqvist 1941, s.118–119; 1942, s. 34.
23. Lindqvist 1941, 1942; Mähl 1990a, s. 23.
24. Lindqvist 1942, s. 143.
25. Lindqvist 1941, 1942; Mähl 1990a, s. 23.
26. Lindqvist 1941, Taf. 49; Lindqvist 1942, s. 38.
27. Del av viss typ av hästsle.
28. Wennersten 1973, s. 117.
29. Mähl 1989, s. 246, 1990a, s. 2, 1990b.
30. Andreeff, under publicering.
31. Andreeff & Bakunic a, under publicering.
32. RAÄ (Riksantikvarieämbetet) 12:1.
33. Fastighet Stenstugu 1:8.
34. Hilfeling 1799, s. 164; Rosvall 1983, s. 2.
35. Karl Gustaf Mähl, muntl. medd. 2007.
36. Caroline Arcini, muntl. medd. 2007.
37. Andreeff, under publicering.
38. Mähl 2002.
39. Andreeff, under publicering.

40. Clover 1993; Arwill-Nordbladh 1998; Göransson 1999.
41. Nerman 1969–75; Thunmark-Nylén 1995, 1998.
42. Andreeff & Bakunic b, under publicering.
43. Fastighet Änge 1:28.
44. RAÄ (Riksantikvarieämbetet) 42:1–2.
45. Lindqvist 1941; 1942.
46. RAÄ (Riksantikvarieämbetet) 145:1.
47. RAÄ (Riksantikvarieämbetet) 42:3–7.
48. Lindqvist 1942, s. 36–39.
49. FMIS (Fornminnesregistrets Fornsök), *www.fmis.raa.se*.
50. Riksantikvarieämbetet, *www.raa.se*.
51. Andreeff, under publicering.
52. Andreeff, under publicering.
53. En silverskilling från åren 1535–1537, myntort Visby (Monica Golabiewski Lannby, Kungliga Myntkabinettet).
54. Lindqvist 1941; 1942; Wennersten 1973; Måhl 1990a; Nylén & Lamm 2003; Andreeff, under publicering.
55. Nylén & Lamm 2003.
56. Kitzler Åhfeldt 2002; 2009; se även artikel i denna volym.
57. Lindqvist 1941, 1942; Wennersten 1973; Måhl 1990; Nylén & Lamm 2003; Andreeff, under publicering.
58. Andreeff, under publicering.
59. Se även Hamilton i denna volym.
60. Se även Rundkvist i denna volym; Andreeff, under publicering.
61. Eshleman 1983.
62. För en kronologisk diskussion se även Varenius 1992; Wilson 1998; Göransson 1999; Imer 2004; Snædal 2002; Thunmark-Nylén 2006.
63. Tack till: Stiftelserna Wilhelm och Martina Lundgrens Vetenskaps- och understödsfonder, Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg, Birgit och Gad Rausings stiftelse för humanistisk forskning, Helge Ax:son Johnsons stiftelse samt Gunvor och Josef Anérs stiftelse. Länsstyrelsen Gotlands län, Länsstyrelsen i Västra Götalands län, Högskolan på Gotland, Göteborgs universitet, Monica Golabiewski Lannby vid Kungliga Myntkabinettet, Pia Sköld vid Laboratoriet för kol 14-datering (Lunds universitet), Fröjel hembygdsförening samt Buttle hembygdsförening. Elisabeth Arwill-Nordbladh, Imelda Bakunic, Sara Lyttkens, Christopher Sevara, Gustaf Svedjemo, Linnea Lövgren, Maria Lönnegren, Helene Martinsson Wallin, Paul Wallin, Joakim Wehlin, Caroline Arcini, Torbjörn Ahlström, Karl Gustaf Måhl, Gunilla Runesson, Dan Carlsson, Nils Blomkvist, Laila Kitzler Åhfeldt, Johan Norderäng, Per Widerström, Jerker Enekvist, Pia Ahlquist, markägare Mats Arne Blomberg (Fröjel Stenstugu), övriga markägare samt arkeologer, doktorander och studenter vid Göteborgs universitet och Högskolan på Gotland som deltog vid de arkeologiska undersökningarna i FRÖJEL STENSTUGU och BUTTLE ÄNGE.
64. Lindqvist 1941–42; Måhl 1990; 2002, Nylén & Lamm 2003; Andreeff, under publicering. Denna tabell gör inga anspråk på att lista alla de sena bildstenar som kan ha påträffats på ursprunglig plats.
65. Bildstenarna påträffades av Nordin år 1911 på ursprunglig plats, men står idag utställda på Bungemuseet.

Referenser

- Adcock, G., 1978. The theory of interlace and interlace types in Anglian sculpture. I: Lang, J. T. (red.), *Anglo-Saxon and Viking Age Sculpture and its Context. Papers from the Collingwood Symposium*. Oxford.
- Ahlberg, B., 1978. *Mälardalens bildstenar*. Trebetygsuppsats i arkeologi, Stockholms universitet.
- Allen, R. A. & Anderson, J., 1903. *The Early Christian Monuments of Scotland*. Edinburgh.
- Almqvist, B., 1978–81. Scandinavian and Celtic Folklore Contacts in the Earldom of Orkney. *Saga-Book* 20.
- Althaus, S., 1993. *Die gotländischen Bildsteine. Ein Programm*. Göppinger Arbeiten zur Germanistik 588. Göppingen.
- Althin, A., 1967. Mölner i Väte – en preliminär redogörelse. *Gotländskt Arkiv*.
- Anderson, J., 1881. *Scotland in Early Christian Times (Second Series)*. Edinburgh.
- Andersson, H., 1960. Rapport, arkeologisk undersökning. Uppland, Vallentuna sn, Bällsta, Fornlämningsområde 223. Otryckt (ATA, dnr 7839/60).
- Andersson, L. & Evanni, L., 2012. *Folkvandringstida gravar i Arninge*. Arkeologisk undersökning av RAÄ 63:1 och 63:2, Täby. Rapport 2012:12. RAÄ UV & Stockholms läns museum.
- Andreeff, A., 2001. *Bildstenen från Fröjel – Port till en glömd värld*. Fördjupningskurs i Arkeologi, D-uppsats, Högskolan på Gotland, Visby.
- Andreeff, A., 2007. Gotlandic picture stones, hybridity and material culture. I: Cornell, P. & Fahlander, F. (red.), *Encounters, Materialities, Confrontations: Archaeologies of social space and interaction*. Cambridge.
- Andreeff, A., under publicering. *Stones and People: Merovingian and Viking Age Picture Stones from the Island of Gotland*. Göteborgs universitet.
- Andreeff, A. & Bakunic, I., a. under publicering. *Arkeologisk undersökning vid bildstensplatsen Fröjel Stenstugu 1:18, Fröjel Raä 12:1, Fröjel socken, Gotland, 2007*. Gotarc Serie D, Arkeologiska rapporter 96. Göteborgs universitet.
- Andreeff, A. & Bakunic, I., b. under publicering. *Arkeologisk undersökning vid bildstensplatsen Buttle Ånge 1:28, Buttle Raä 42:1, 42:2, 145:1, Buttle socken, Gotland, 2009*. Gotarc Serie D, Arkeologiska rapporter 97. Göteborgs universitet.
- Andrén, A., 1989. Dörrar till förgångna myter – en tolkning av de gotländska bildstenarna. I: Andrén, A. (red.), *Medeltidens födelse*. Symposier på Krappertups Borg, 1. Lund.
- Andrén, A., 1991. Förhållandet mellan texter, bilder och ting. I: Steinsland, G. et al. (red.), *Nordisk hedendom. Et symposium*. Odense.
- Andrén, A., 1993. Doors to other worlds: Scandinavian death rituals in Gotlandic perspectives. *Journal of European Archaeology* 1.
- Andrén, A., Jennbert, K. & Raudvere, C. (red.), 2006. *Old Norse religion in long-term perspectives. Origins, changes, and interactions*. An international conference in Lund, Sweden, June 3–7, 2004. Vägar till Midgård 8. Lund.
- Appelbaum, B., 1987. Criteria for treatment: Reversibility. *Journal of the American Institute for Conservation* 26.
- Arnberg, A., 2007. *Där människor, handling och tid möts. En studie av det förromerska landskapet på Gotland*. Stockholm Studies in Archaeology 42. Stockholm.
- Arrhenius, B. & Holmqvist, W., 1960. En bildsten revideras. *Fornvännen* 55.
- Arrhenius, B., 1970. Tür der Toten. *Frühmittelalterliche Studien* 4. Göttingen.
- Arwill-Nordbladh, E., 1998. *Genuskonstruktioner i nordisk vikingatid: förr och nu*. Gotarc Serie B, Gothenburg Archaeological Theses, No 9.
- ATA = Antikvarisk-Topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Australia ICOMOS. 1999. *The Burra charter*. <http://australia.icomos.org/publications/charters/> [Hämtad 2012-02-29].
- Bailey, R.N., 1978. The Chronology of Viking Age Sculpture in Northumbria. I: Lang, J.T. (red.), *Anglo-Saxon and Viking Age Sculpture and its Context: Papers from the Collingwood Symposium*. Oxford.
- Bailey, R.N., 1980. *Viking Age Sculpture in Northern England*. London.
- Bailey, R.N., 2003. Scandinavian Myth on Viking-period Stone Sculpture in England. I: Ross, M.C. (red.), *Old Norse myths, literature and society*. Proceedings of the 11th International Saga Conference 2–7 July 2000, University of Sidney. Odense.
- Bailey, R.N. & Cramp, R., 1988. *Corpus of Anglo-Saxon Stone Sculpture II: Cumberland, Westmorland and Lancashire North-of-the-Sands*. Oxford.
- Bengtsson, L., 2004. *Bilder vid vatten: kring hållristningar i Askum socken, Bohuslän*. Gotarc Serie C, Arkeologiska skrifter 51.
- Beowulf and the Finnsburg Fragment*. 1914. A metrical translation into modern English by Hall, J.R.C. London.
- Beowulf*, 1955. Översatt i originalets versmått av Collinder, B., 2. uppl. Stockholm.
- Beowulf*, 1978. Introduction, notes and translation by Swanton, M. New York.

- Bergendahl Hohler, E., 1973. Sigurd og valkyrien på Hindarfjell, *Den iconographiske Post. Et nordisk blad om billeder*.
- Bertelsen, H., 1905–1911. *Biðriks saga af Bern*, 1–5. Hæfte. Udgivet for Samfund til Udgivelse af Gammel Nordisk Litteratur ved Henrik Bertelsen. STUAGNL XXXIV:1–5. København.
- Bianchi, M., 2010. *Rumor som resurs. Vikingatida skriftkultur i Uppland och Södermanland*. Runrön 20. Uppsala.
- Biezais, H., 1975. Baltische Religion. I: Ström, Å.V. & Biezais, H. (red.), *Germanische und Baltische Religion*. Stuttgart.
- Birkhan, H., 2006. Furor Heroicus. I: Ebenbauer A. & Keller, J. (red.), *8. Pöchlarn Heldenliedgespräch. Das Nibelungenlied und die Europäische Heldendichtung*. Philologica Germanica 26. Wien.
- Birkmann, Th., 1995. *Von Ågedal bis Malt. Die skandinavischen Runeninschriften vom Ende des 5. bis Ende des 9. Jahrhunderts*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 12. Berlin.
- Biuw, A., 1982. Spånga, Ärvinge, Gravfält 157A. Arkeologisk rapport, Stockholms stadsmuseum. Otryckt (ATA dnr 508/1988).
- Biuw, A., 1992. *Norra Spånga. Bebyggelse och samhälle under järnåldern*. Stockholmsmonografier utgivna av Stockholms stad 76. Stockholm.
- Bjelland, T. & Helberg, B.H., 2006. *Rock Art. A Guide to the Documentation, Management, Presentation and Monitoring of Norwegian Rock Art*. Oslo.
- Blidmo, R., 1976. *Smyckeproduktion inom yngre järnålderns metallkonst: en studie i produktionsbetingelser och ritteknik*. D-uppsats i arkeologi, Stockholms universitet.
- Boström, R., 1959. Petrus Törnewall och Ölands kyrkor. *Fornvännen* 54.
- Bradley, R., 1993. *Altering the Earth. The origins of monuments in Britain and Continental Europe*. Edinburgh.
- Bradley, R. & Williams, H. (red.), 1998. *The Past in the Past: the Reuse of Ancient Monuments*. World Archaeology 30:1. Abingdon.
- Bradley, J., 2010. Visual Vocabulary, Visual Strategy. *The Retrospective Methods Network Newsletter*. December.
- Brate, E., 1911–1918. *Östergötlands runinskrifter*. Sveriges runinskrifter 2. Stockholm.
- Brate, E. & Wessén, E., 1924–1936. *Södermanlands runinskrifter*. Sveriges runinskrifter 3. Stockholm.
- Broby-Johansen, R., 1945. *Danmarks ældste maleri. Et tusindsaarsminde*. København.
- Brown, C. (red.), 1932. *English Lyrics of the XIIIth Century*. Oxford.
- Brynhilds färd till Hel – se *Den poetiska eddan*
- Buisson, L., 1976. *Der Bildstein Ardre VIII auf Gotland. Göttermythen, Heldensagen und Jenseitsglaube der Germanen im 8. Jahrhundert n. Chr.* Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse, 3. Folge 102. Göttingen.
- Burström, M., 1996a. Other Generations' Interpretation and Use of the Past: the Case of the Picture Stones on Gotland. *Current Swedish Archaeology* 4.
- Burström, M., 1996b. Bildstenarna på Gotland. Ett exempel på återanvändning. *Populär Arkeologi* 1996:3.
- Böhner, K., 1968. Beziehungen zwischen dem Norden und dem Kontinent zur Merowingerzeit. I: Römisch-Germanisches Zentralmu-
seum Mainz (red.), *Sveagold und Wikingerschmuck*. Ausstellungskataloge 3. Mainz.
- Böttger-Niedenzu, B., 1982. *Darstellungen auf gotländischen Bildsteinen, vor allem des Typs C und D, und die Frage ihres Zusammenhanges mit Stoffen der altnordischen Literatur*. Magister-Hausarbeit Ludwig-Maximilians-Universität München. München.
- Böttger-Niedenzu, B. & Niedenzu, A., 1988. Neufunde gotländischer Bildsteine 1981–1985. *Skandinavistik* 18.
- Callmer, J., 1995. Hantverksproduktion, samhällsförändringar och bebyggelse. Iakttagelser från östra Sydskandinavien ca 600–1100 e.Kr. I: Resi, H.G. (red.), *Produksjon og samfunn. Om erverv, spesialisering og bosetning i Norden i 1. årtusen e.Kr.* Oslo.
- Callmer, J., 1997. Beads and bead production in Scandinavia and the Baltic Region c. AD 600–1100: a general outline. I: Wiczorek, A & Freedren, U v., (red.), *Perlen: Archäologie, Techniken, Analysen : Akten des Internationalen Perlensymposiums in Mannheim vom 11. bis 14. November 1994*. Bonn.
- Carlsson, A., 1983. *Djurhuvudformiga spännen och gotländsk vikingatid*. Text och katalog. Stockholm studies in archaeology 5. Stockholm.
- Carlsson, A., 1988. *Vikingatida ringspännen från Gotland*. Stockholm studies in archaeology 8. Stockholm.
- Carlsson, D., 1979. *Kulturlandskapets utveckling på Gotland*. Visby.
- Carlsson, D., 1998. Fröjel Discovery Programme – arkeologisk forskning och historieförmedling. *Gotländskt Arkiv*.
- Carlsson, D., 1999a. "Ridanäs". *Vikingahamnen i Fröjel*. Visby.
- Carlsson, D., 1999b. *Gård, hamn och kyrka. En vikingatida kyrkogård i Fröjel*. Visby.
- Carver, M., 1999. *Surviving in Symbols. A Visit to the Pictish Nation*. Edinburgh.
- Carver, M., 2008. *Portmahomack. Monastery of the Picts*. Edinburgh.
- Carver, M., 2011. Lost, found, repossessed or argued away – the case of the Picts. *Antiquity* 85.
- Cassel, K., 1998. *Från grav till gård. Romersk järnålder på Gotland*. Stockholm Studies in Archaeology 16. Stockholm.
- Cassiodorus – se Mommsen 1894.
- Christiansson, H., 1952–67. Tjängvidestenens mästare. *Svenskt konstnärslexikon* 5. Malmö.
- Clarke, D.V., 2007. Reading the multiple lives of Pictish symbol stones. *Medieval Archaeology* 51.
- Clover, C. J., 1993. Regardless of Sex: Men, Women, and Power in Early Northern Europe. *Representations* 44.
- Collingwood, W.G., 1907. Some Illustrations of the Archaeology of the Viking Age in England. *Saga-Book* 5.
- Collingwood, W.G., 1927. *Northumbrian Crosses of the Pre-Norman Age*. London.
- Cramp, R., 1984. *Corpus of Anglo-Saxon Stone Sculpture 1: County Durham and Northumberland*. Oxford.
- Crumlin-Pedersen, O., 1997. *Viking-age ships and shipbuilding in Hedeby/Haithabu and Schleswig*. Schleswig.
- Damico, H., 1984. *Beowulf's Wealththeow and the valkyrie tradition*. Madison, Wisc.
- Den poetiska Eddan*, 1972. I översättning av Collinder, B. 3. uppl. Stockholm.

- Dobat, A.S., 2006. Bridging mythology and belief. Viking Age functional culture as a reflection of the belief in divine intervention. I: Andrén, A. *et al.* (red.).
- Dockrill, S.J., Bond, J.M., Turner, V.E., Brown, L.D., Bashford, D.J., Cussans, J.E. & Nicholson, R.A., 2010. *Excavations at Old Scatness, Shetland I. The Pictish Village and Viking Settlement*. Lerwick.
- Doehne, E.F. & Price, C., 2010. *Stone conservation: an overview of current research*. Los Angeles.
- DR + nr = Inskriftssignum i *Danmarks runeindskrifter*, se Jacobsen & Moltke 1941–1942
- Driscoll, S.T., 2001. The Migration Period and Saxons and Celts. I: Cunliffe, B., Bartlett, R., Morrill, J., Briggs, A. & Bourke, J. (red.), *The Penguin Atlas of British & Irish History*. London.
- Driscoll, S.T., 2002. *Alba. The Gaelic Kingdom of Scotland AD 800–1124*. Edinburgh.
- Driscoll, S.T., Geddes, J. & Hall, M., 2011. *Pictish Progress. New Studies on Northern Britain in the Early Middle Ages*. Leiden.
- Düwel, K., 1986. Zur Ikonographie und ikonologie der Sigurdarstellungen. I: Roth, H. (red.), *Zum problem der deutung frühmittelalterlichen Bildinhalte*. Sigmaringen.
- Düwel, K., 2008. *Runenkunde*. 4te utg. Sammlung Metzler 72. Stuttgart.
- Edberg, R., 1993. *Vikingabåtar i Sverige i original och kopia. Något om de experimentella båtprojekten Krampmacken och Aifur, deras bakgrund och förutsättningar*. Uppsats för påbyggnadskursen i arkeologi. Stockholms universitet.
- Eddadigte 1971 = Jón Helgason (red.), 1971. *Eddadigte 3. Helstedigte 1*. København.
- Edda Snorra Sturlusonar* = Finnur Jónsson (red.), 1907. *Edda Snorra Sturlusonar*. Reykjavík.
- Eddukvæði* = Gísli Sigurðsson (red.), 1998. *Eddukvæði*. Reykjavík.
- Ellis Davidson, H., 1988. *Myths and symbols in pagan Europe*. Manchester.
- Ellmers, D., 1986. Schiffsdarstellungen auf skandinavischen Grabsteinen. I: Roth, H. (red.), *Zum Problem der Deutung frühmittelalterlicher Bildinhalte: Akten des 1. Internationalen Kolloquiums in Marburg a.d. Lahn, 15.–19. Februar 1983*. Sigmaringen.
- Engström, J., 1984. *Torsburgen. Tolkning av en gotländsk fornborg*. Aun 6. Uppsala.
- Enright, M.J., 1996. *Lady with a Mead Cup. Ritual, Prophecy and Lordship in the European Warband from La Tène to the Viking Age*. Dublin.
- Eshleman, L.E. 1983. *The Monumental Stones of Gotland. A Study in Style and Motif*. A Thesis submitted to the Faculty of the Graduate School of the University of Minnesota. Ann Arbor, Michigan.
- Eshleman, L.E., 2000. Weavers of Peace, Weavers of War. I: Wolfthal, D. (red.), *Peace and Negotiation. Strategies for Coexistence in the Middle Ages and the Renaissance*. Arizona Studies in the Middle Ages and the Renaissance 4. Turnhout.
- Evanni, L. & Hamilton, J., 2011. Ännu en kammargrav funnen i Uppland. *Populär Arkeologi* 2011:3.
- Fagerlie, J., 1967. *Late Roman and Byzantine Solidi Found in Sweden and Denmark*. Numismatic Notes and Monographs 157. New York.
- Faulkes, A. (red.), 1998. *Snorri Sturluson – Edda. Skáldskaparmál*. London.
- Forsyth, K., 1997. Some thoughts on Pictish symbols as formal writing system. I: Henry, D. (red.), *The Worm, the Germ and the Thorn. Pictish and Related Studies Presented to Isabel Henderson*. Balgavies.
- Foster, S.M., 2004. *Picts, Gaels and Scots*. London.
- Foster, S.M. & Cross, M. (red.), 2005. *Able Minds and Practised Hands. Scotland's Early Medieval Sculpture in the 21st Century*. Leeds.
- Fraser, I. (red.), 2008. *The Pictish Symbol Stones of Scotland*. Edinburgh.
- Fraser, I. & Halliday, S., 2011. The early medieval landscape of Donside, Aberdeenshire. I: Driscoll, S.T. *et al.* (red.).
- Fridell, S., 2011. Graphic variation and change in the younger Futhark. *NOWELE* 60/61.
- Friesen, O. von., 1918–1919. Runenschrift. I: Hoops, J. (red.), *Reallexikon der germanistischen Altertumskunde*. 4. Strassburg.
- Friesen, O. von (red.), 1933. *Runorna*. Nordisk Kultur 6. Stockholm.
- Friesen, O. von, 1949. Möjbro-stenen. *Fornvännen* 44.
- Fuglesang, S. Horn, 2005. Runesteinenes ikonografi. *Hikuin* 32.
- Fuglesang, S. Horn, 2007. Ekphrasis and Surviving Imagery in Viking Scandinavia. *Viking and Medieval Scandinavia* 3.
- G + nr = Inskriftssignum i *Gotlands runinskrifter*, se Jansson & Wessén 1962 (G 1–137), Svärdröm 1978 (G 138–221) samt Gustavson & Snædal manus (G 222–393).
- Gauert, A., 1958a. *Colloquium des Max-Planck-Instituts für Geschichte in Göttingen über die von Karl Hauck, Erlangen, im Rahmen seiner Forschungen zur unschriftlichen Laienkultur des frühen Mittelalters durchgeführten Untersuchungen archäologischer Fein- und Restbefunde*. Mitteilungen aus der Max-Planck-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften 1–6.
- Gauert, A., 1958b. *Colloquium in Göttingen den 12. Mai 1957. Fornvännen* 53.
- Geddes, J., 2011. The problem of Pictish art. In Driscoll, S.T. et al (red.).
- Gelling, P. & Ellis Davidson, H., 1969. *The chariot of the sun and other rites and symbols of the northern Bronze Age*. London.
- Gillespie, G.T., 1973. *A Catalogue of Persons named in German Heroic Literature (700–1600) including named Animals and Objects and Ethnic Names*. Oxford.
- GM = Gotlands Museum, Visby.
- Goldberg, M. ej utk. Pictish *adventus*.
- Goldhahn, J., 2006. *Hällbildsstudier i norra Europa. Trender och tradition under det nya millenniet*. Gotarc Serie C, Arkeologiska skrifter 64.
- Gondek, M. & Noble, G., 2011. Together as one: the landscape of the symbol stones at Rhynie, Aberdeenshire. I: Driscoll, S.T. *et al.* (red.). *Gotlands Bildsteine* – se Lindqvist 1941–42.
- Gotlands runinskrifter* – see Jansson & Wessén 1962, Svärdröm 1978, Gustavson & Snædal ms.
- Gregorii Episcopi Turennonensis Historiarum Libri decem* I. WBG 1989 (1955). Darmstadt.
- Grimm, W., 1999. *Die Deutsche Heldensage*. Mit der Vorrede zur 2. Auflage von Karl Müllenhoff, Zeugnissen und Exkursen von Karl Müllenhoff und Oskar Jänicke, dem Briefwechsel über das Nibelungenlied zwischen Karl Lachmann und Wilhelm Grimm und einem Brief K. Lachmanns an Jacob Grimm, 1–2. Jacob Grimm und Wilhelm Grimm, Werke, Abteilung II: Die Werke Wilhelm

- Grimms. 36, 1–2. Forschungsausgabe herausgegeben von Ludwig Erich Schmitt. Nach der Ausgabe von Reinhold Steig, Karl Müllenhoff und Oskar Jänicke neu herausgegeben von Otfried Ehrismann. Nachdruck der 3. Auflage Göttingen 1889. Hildesheim.
- Grímnismál – se *Eddukvæði*.
- Gräslund, A.-S., 2006. Dating the Swedish Viking-Age runestones on stylistic grounds. I: Stoklund, M. et al. (red.), *Runes and their Secrets Studies in runology*. Köpenhamn.
- Gräslund, B., 2008. Fimbulvintern, Ragnarök och klimatkrisen år 536–537 e. Kr. *Saga och Sed* 2007.
- Guber, S., 2011. *Die Bildsteine Gotlands der Völkerwanderungs- und Vandalzeit als Spiegel frühgeschichtlicher Lebenswelten*. BAR International Series 2257. Oxford.
- Guðni Jónsson 1950. *Fornaldar Sögur Norðurlanda* 2. Reykjavík.
- Gunnell, T., 2003. Höf, höll, goð(ar) and dvergar. Ritual Space in the Pagan Icelandic Skál. I: Simek, R. & Meurer, J. (red.), *Scandinavia and Christian Europe in the Middle Ages, papers of The International Saga Conference Bonn/Germany, 28th—2nd August 2003*. Bonn.
- Gustafsson, N.B. & Söderberg, A., 2007. En senvikingatida silververkstad i Fröjel. *Gotländskt Arkiv*.
- Gustavson, H., 2001. Pilgårdstenen och dess inskrift. *Gotländskt Arkiv*.
- Gustavson, H. 2009. Georg Wallin, Carl von Linné och de gotländska runmonumenten. I: Svensson, T. et al. (red.), *Spaden och penman. Ny humanistisk forskning i andan av Erik B. Lundberg och Bengt G. Söderberg*. Stockholm.
- Gustavson, H., Hamilton, J. & Kitzler Åhfeldt, L., 2006. Fragmenten från Tomteboda. Runsten med bildframställning eller bildstenar med runinskrift. *Fornvännen* 101.
- Gustavson, H. & Snædal, Th., manus. *Gotlands runinskrifter* 3. (Elektronisk resurs) <http://www.raa.se/kulturarvet/ardeologi-fornlamningar-och-fynd/runstenar/digitala-sveriges-runinskrifter/>
- Göransson, E.-M.Y., 1999. *Bilder av kvinnor och kvinnlighet: genus och kroppsspråk under övergången till kristendomen*. Stockholm Studies in Archaeology 18. Stockholm.
- Göransson, J., 1750. *Bautil, det är: Alle Svea ok Götha Rikens Runstenar...* Stockholm
- Görman, M., 1998. Folkvandringstida stenkonst på Gotland. Uttryck för nordisk forntidstro? *Svensk religionshistorisk årsbok* 7.
- Hadley, D.M., 2006. *The Vikings in England. Settlement, Society and Culture*. Manchester.
- Hadorph J., 1666. *Kongl: Mayst:s Placat och Påbudh Om Gamble Monumenter och Antiquiteter*. Stockholm.
- Hall, M., 2011. Tales from beyond the Pict: sculpture and its uses in and around Forteviot, Perthshire from the ninth century onwards. I: Driscoll, S.T. et al. (red.)
- Hallgård Christensen, P., 1997. Den Gotlandske billedverden fra sten til myte. En ikonografisk kritik af de Gotlandske billedsten som kilde til vikingetiden trosforestillinger. *ICO Iconographisk post. Nordisk tidskrift för ikonografi* 1997:4.
- Hallström, G., 1931. Böra runstenar och hållristningar uppmålas? *Fornvännen* 26.
- Hamilton, J., 2003. *Tomtebodagravfältet*. Uppland, Solna socken, Polisen 2, RAÅ 39. Arkeologisk förundersökning och undersökning. Dokumentation av fältarbetsfasen 2003:8. Riksantikvarieämbetet, UV Mitt. Stockholm.
- Hamilton, J., 2007. Gårdsbebyggelse under folkvandringstid. I: Anund, J. (red.), *Gården, tingen, graven. Arkeologiska perspektiv på Mälardalen*. Riksantikvarieämbetet, arkeologiska undersökningar, Skrifter 71.
- Hansson, H., 1917. Bildstenar. I: Kempe, A., Apelqvist, E. & Sjögren, O. (red.), *Sverige. Geografisk, topografisk, statistisk beskrifning* 2. Kronobergs, Jönköpings, Kalmar, Gotlands och Östergötlands län. Stockholm.
- Harden, J., 2010. *The Picts*. Edinburgh.
- Harris, J., 1985. Eddic Poetry. I: Clover, C. & Lindow, J. (red.), *Old-Norse Literature. A Critical Guide*. London.
- Hauck, K., 1957. Germanische Bilddenkmäler des frühen Mittelalters. *Vierteljahresschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 31.
- Hauck, K., 1969. Vom Kaiser- zum Götter-Amulett. *Frühmittelalterliche Studien* 3.
- Hauck, K., 1970. *Goldbrakteaten aus Sievern. Spätantike Amulett-Bilder der "Dania Saxonica" und die Sachsen-"origo" bei Widukind von Corvey*. Münstersche Mittelalter-Schriften 1. München.
- Hauck, K., 1977. *Wielands Hort. Die sozialgeschichtliche Stellung des Schmiedes in frühen Bildprogrammen nach und vor dem Religionswechsel*. Antikvariskt Arkiv 64. Stockholm.
- Hauck, K., 1980. Die Veränderung der Missionsgeschichte durch die Entdeckung der Ikonologie der germanischen Bilddenkmäler, erhellt am Beispiel der Propagierung der Kampfhilfen des Mars-Wodan in Altuppsala im 7. Jahrhundert. Zur Ikonologie der Goldbrakteaten xx. *Westfalen: Hefte für Geschichte, Kunst und Volkskunde* 57.
- Hauck, K. (med Hans Drescher), 1982. Götterthronen des heidnischen Nordens *Frühmittelalterliche Studien* 16.
- Hauck, K., 1998. Die runenkundigen Erfinder von den Bildchiffren der Goldbrakteaten. Zur Ikonologie der Goldbrakteaten LVII. *Frühmittelalterliche Studien* 32.
- Hauck, K., 2011a. Machtstaten Odins. Die Chiffrenwelt der Brakteaten und die Methoden ihrer Auswertung. I: Heizmann, W & Axboe, M. (red.), *Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit – Auswertung und Neufunde*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 40. Berlin.
- Hauck, K., 2011b. Die Bildformeln der Goldbrakteaten in ihren Leitvarianten. Zur Ikonologie der Goldbrakteaten, LV. I: Heizmann, W. & Axboe, M. (eds.), *Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit – Auswertung und Neufunde*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 40. Berlin.
- Hauck, K., & Axboe, M., 1985. Hohenmemmingen-B, ein Schlüsselstück der Brakteatenikonographie. Zur Ikonologie der Goldbrakteaten XXXI. *Frühmittelalterliche Studien* 19.
- Hauck, K. et al., 1985–1989. *Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit. 1-3, Ikonographischer Katalog (IK 1, Tafeln)*. München. Se även: Katalog der Neufunde i: Heizmann, W. & Axboe, M., 2011.
- Hauck, K. et al., 1997. Ein neues Problemstück der Brakteatenikonographie. Issendorf-B, Landkreis Stade, Niedersachsen. Zur Ikonologie der Goldbrakteaten LIV. *Studien zur Sachsenforschung* 10.
- Hedeager, L., 1997. *Skygger af en anden virkelighed. Oldnordiske myte*. København.

- Hedeager, L., 2011. *Iron Age myth and materiality. An archaeology of Scandinavia Ad 400–1000*. London.
- Heinzel, R., 1889. Über die ostgothische Heldensage. *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu Wien* 119:3.
- Heizmann, W., 1997. Zur Bedeutung von altnordisch fen. I: Hauck, K. et al. (red.), Ein neues Problemstück der Brakteatenikonographie: Issendorf-B, Landkreis Stade, Niedersachsen. Zur Ikonologie der Goldbrakteaten LIV. *Studien zur Sachsenforschung* 10.
- Heizmann, W., 1999. Fenriswolf. I: Müller, U. & Wunderlich, W. (red.), *Mittelalter Mythen 2: Dämonen, Monster, Fabelwesen*. St. Gallen.
- Heizmann, W., 2001. Bildchiffren und Runen von Kommunikationsformen und Heilverfahren auf goldenen C-Brakteaten. I: Stausberg, M. (red.), *Kontinuitäten und Brüche in der Religionsgeschichte*, Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 31.
- Heizmann, W., 2007a. Die Fauna der völkerwanderungszeitlichen Goldbrakteaten. Tiere im Kontext der Regenerationsthematik. I: Heizmann, W. et al. (eds.), *Tiere in skandinavischer Literatur und Kulturgeschichte. Repräsentationsformen und Zeichenfunktionen*. Freiburg im Breisgau.
- Heizmann, W., 2007b. Gold, Macht, Kult. Karl Haucks Studien zur Ikonologie der Goldbrakteaten. *Frühmittelalterliche Studien* 41.
- Heizmann W. & Axboe, M. (red.), 2011. *Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit – Auswertung und Neufunde*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 40.
- Heizmann, W. & Düwel, K., 2009. Einige neuere Publikationen zu den Merseburger Zaubersprüchen: Wolfgang Beck und andere. *Indogermanische Forschungen* 114.
- Helreið Brynhildar – se *Eddukvæði*.
- Helmbrecht, M., 2011. *Wirkmächtige Kommunikationsmedien – Menschenbilder der Vendel- und Wikingerzeit und ihre Kontexte*. Acta archaeologica Lundensia 30. Lund.
- Henderson, G. & Henderson, I., 2004. *The Art of the Picts. Sculpture and Metalwork in Early Medieval Scotland*. London.
- Henderson, I., 1987. Early Christian monuments of Scotland displaying crosses but no other ornament. I: Small, A. (red.), *The Picts. A New Look at Old Problems*. Dundee.
- Heusler, A., 1941. *Die Altgermanische Dichtung*. 2 uppl. Potsdam.
- Higgitt, J., 2005. Towards a 'new ECMS': the proposal for a new corpus of early medieval sculpture in Scotland. I: Foster, S. & Cross, M. (red.).
- Hilfeling, C.G.G., 1797–1801. *C.G.G. Hilfelings gotländska resor*. 1–2. Red. Gislestam, T. 1994–95. Visby.
- Holmström, M., 2010. *Bildstenar i Mälardalen och folkvandringstidens kollaps*. Magisteruppsats i arkeologi, Stockholms universitet.
- Holmqvist, W., 1952. De äldsta gotländska bildstenarna och deras motivkrets. *Fornvännen* 47.
- Holmqvist, W., 1976. Bildsteine der Völkerwanderungs- bis Wikingerzeit. *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* 2.
- Holz, G., 1893. *Die Gedichte vom Rosengarten zu Worms*. Halle.
- Hygen, A-S., 2006. *Protection of Rock Art. The Rock Art Project 1996–2005. Final Report from the Directorate for Cultural Heritage*. Oslo.
- Höfler, O., 1963. Der Rökstein und die Sage. *Arkiv för Nordisk Filologi* 78.
- ICOMOS. 1964. *The Venice Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites*. http://www.international.icomos.org/charters/venice_e.pdf [Hämtad 2012-02-29].
- ICOMOS. 1990. *Charter for the protection and management of the archaeological heritage. International Committee for the Management of Archaeological Heritage (ICAHM) an approved by the 9th General Assembly in Lausanne in 1990*. http://www.international.icomos.org/charters/arch_e.pdf [Hämtad 2012-02-29].
- ICOMOS. 1990. *Venedig-chartret. Internationellt charter för bevarande och restaurering av minnesmärken och områden av historiskt intresse*. http://www.icomos.se/pdf/Venice_Charter_%20Sv.pdf [Hämtad 2012-02-29].
- ICOM-CC. 2008. *Terminology to characterize the conservation of tangible cultural heritage*. <http://www.icom-cc.org/242/about-icom-cc/what-is-conservation/> [Hämtad 2012-02-29].
- IK = *Ikonographischer Katalog*, se Hauck, K. et al. 1985–1989.
- Imer, L. M., 2004. Gotlandske billedsten – datering af Lindqvists gruppe C og D. *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie* 2001.
- Imer, L. M., 2007. *Runer og runeindskrifter – kronologi, kontekst og funktion i Skandinaviens jernalder og vikingetid*. 1–2. København.
- Jacobsen, L. & Moltke, E., 1941–1942. *Danmarks Runeindskrifter*. København.
- James, H.F., Henderson, I., Foster, S. M. & Jones, S., 2008. *A Fragmented Masterpiece. Recovering the Biography of the Hilton of Cadboll Cross-Slab*. Edinburgh.
- Jansson, I., 1981. Economic aspects of fine metalworking in Viking Age Scandinavia. I: Wilson, D. & Caygill, M.J. (red.), *Economic aspects of the Viking Age*. London.
- Jansson, S.B.F., 1977. *Runinskrifter i Sverige*. 2. uppl. Uppsala.
- Jansson, S. B. F. & Wessén, E., 1962. *Gotlands runinskrifter*. 1. Sveriges runinskrifter 11. Stockholm.
- Jensen, J., 1999. *Bronzealderens slutning – et nordeuropæisk perspektiv*. København.
- Jiriczek, O.L., 1898. *Deutsche Heldensage*. 1. Strassburg.
- Johansen, B., 1997. *Ormalur. Aspekter på tillvaro och landskap*. Stockholm studies in Archaeology 14. Stockholm.
- Johnsen, I. Sanness, 1968. *Stutruner i vikingtidens innskrifter*. Oslo.
- Jónas Kristjánsson, 1988. *Eddas and Sagas. Iceland's Medieval Literature*. Reykjavik.
- Jordanes – se Mommsen 1882.
- Jungner, H., 1930. Den gotländska runbildstenen från Sanda. Om Valhallstro och hednisk begravningsritual. *Fornvännen* 25.
- Jungner, H. & Svärdström, E., 1940–1970. *Västergötlands runinskrifter*. Sveriges runinskrifter 5. Stockholm.
- Jørgensen, L., Storgaard, B. & Gebauer Thomsen, L. (red.) 2003. *Sejrens triumf. Norden i skyggen af det romerske imperium*. København.
- Karlsson, J., 1998. *Röda och vita bildstenar i mälardalen. Stenens innebörd och användning i gravsammanhang. Material och motiv i samspel*. Uppsats i fördjupningskurs i arkeologi, Stockholms universitet/Högskolan på Gotland.
- Kaul, F., 1998. *Ships on Bronzes: A Study in Bronze Age Religion and Iconography*. 1–2. Copenhagen.

- Kaul, F., 2004. *Bronzealderens religion. Studier af den nordiske bronzealderens ikonografi*. København.
- Kaul, F., 2006. Udgravninger ved helleristninger på Bornholm. *Adoranten* 2006.
- KB = Kungl. Biblioteket, Stockholm.
- Kitzler Åhfeldt, L., 2002. *Work and Worship. Laser Scanner Analysis of Viking Age Rune Stones*. Stockholm.
- Kitzler Åhfeldt, L., 2009a. Keltiskt eller kontinentalt? Om mallanvändning på Gotlands bildstenar. I: Svensson, T. *et al.* (red.), *Spaden och pennan. Ny humanistisk forskning i andan av Erik B Lundberg och Bengt G Söderberg*. Stockholm.
- Kitzler Åhfeldt, L., 2009b. The rune stone fragments at Köpingsvik, Öland. I: Regner, E. *et al.* (red.), *From Ephesos to Dalecarlia. Reflections on Body, Space and Time in Medieval and Early Modern Europe*. Stockholm.
- Kitzler Åhfeldt, L. 2010. 3D-scanning at the Archaeological Research Laboratory 2006–2009. *Rapporter från Arkeologiska Forskningslaboratoriet*. Stockholms universitet.
- Kitzler Åhfeldt, L., Manus a. 3D-scanner analyses of the Gotland Picture Stones: Workshops, Iconography and Dating. With supplementary material: Digital catalogue of 3D-data of picture stones, *JONAS: Journal of Nordic Archaeological Science* 18. I tryck.
- Kitzler Åhfeldt, L., Manus b. Picture-stone workshops on Viking Age Gotland – a study of craftworkers’ traces. I: Heizmann, W. & Oehrl, S. (red.). Papers presented at the congress “Denkmäler zur germanischen Mythologie und Heldensage: Autopsie – Dokumentation – Deutung” in Munich, 3.–5. March 2010 (preliminär titel). Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde. Berlin. I tryck.
- KJ + nr = Inskriftssignum i Krause & Jankuhn 1966.
- Klos, L., 2009. *Runensteine in Schweden. Studien zu Aufstellungsort und Funktion*. Ergänzungsband zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 64. Berlin.
- Kopár, L., Utkommer dec. 2012. *Gods and Settlers: The Iconography of Norse Mythology in Anglo-Scandinavian Sculpture*. Studies in the Early Middle Ages 25. Turnhout.
- Kragl, F., 2007. Mythisierung – Heroisierung – Literarisierung. Vier Kapitel zu Theoderich dem Großen und Dietrich von Bern. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 129.
- Krause, W., 1937. *Runeninschriften im älteren Futhark*. I. uppl. Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft, Geisteswissenschaftliche Klasse. 13:4. Halle.
- Krause, W. & Jankuhn, H., 1966. *Die Runeninschriften im älteren Futhark*. Avhandling vid Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, 3. Folge, 65 Göttingen.
- Kristiansen, K. & Larsson T.B., 2005. *The Rise of Bronze Age Society. Travels, Transmissions and Transformations*. Cambridge.
- Kuder, U., 1977. *Die Initialen des Amienssalters (Amiens, Bibliothèque Municipale Ms. 18)*. München.
- Kuhn, H. & Neckel, G. (red.), 1983. *Edda. Die Lieder des Codex Regius nebst verwandten Denkmälern*. 1, 5:e utg. Text. Germanische Bibliothek. 4 Heidelberg.
- Källström, M., 2005. Gamla och nya vägar till Sveriges runinskrifter. En kritisk översikt av källpublikationerna för svenska runtexter. *Historisk tidskrift* 125:2.
- Källström, M., 2007. *Mästare och minnesmärken. Studier kring vikingatida runristare och skriftmiljöer i Norden*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm studies in Scandinavian philology. New series 43. Stockholm.
- Lamm, J.P., 1991. Ship or ducks? Comments on the picture stone found at Grobin, Latvia. *Fornvännen* 86.
- Lamm, J.P., 2003. En ärrad veteran. I: Nylén & Lamm 2003.
- Lamm, J.P., 2006. Tjängvide. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 31. Berlin.
- Lang, J.T. 1972. Illustrative Carving of the Viking Period at Sockburn-on-Tees. *Archaeologica Aeliana* 4, 50.
- Lang, J.T., 1984. *The Hogback. A Viking Colonial Monument*. Anglo-Saxon Studies 3, Oxford.
- Lang, J., 1991. *Corpus of Anglo-Saxon Stone Sculpture. Volume III. York and Eastern Yorkshire*. Oxford.
- Lang, J., 2001. *Corpus of Anglo-Saxon Stone Sculpture. Volume VI. Northern Yorkshire*. Oxford.
- Larsen, A., 2009. *De första gotländska bildstenarna. En analys av bildstenar från Lindqvists grupp A & B med optisk 3D-scanning*. Masteruppsats i laborativ arkeologi. Stockholms universitet.
- Lee, R., Jonathan, P. & Ziman, P., 2010. Pictish symbols revealed as a written language through application of Shannon entropy. *Proceedings of the Royal Society A*, (elektronisk resurs) <http://rspa.royalsocietypublishing.org/content/early/2010/03/26/rspa.2010.0041.full> [Hämtat 2012-03-01].
- Lienert, E. (red.), 2008. Dietrich-Testimonien des 6. bis 16. Jahrhunderts. *Texte und Studien zur mittelhochdeutschen Heldenepik* 4.
- Liestøl, K., 1931. *Folkevisor*. Nordisk Kultur 9A. Stockholm.
- Liljegren, J.G., 1834. *Monumenta runica. Run-urkunder*. Tillägg till Svenskt Diplomatarium 1. Stockholm.
- Lind, L., 1981. *Roman denarii found in Sweden*. 2, *Catalogue text*. Stockholm Studies in Classical Archaeology 11. Stockholm.
- Lind, L., 1988. *Romerska denarer funna i Sverige*. Stockholm.
- Lindqvist, M., 1983. *Tre vikingatida gravfält på Gotland. Mölner, Tjängdarve, Uppgårde*. Visby.
- Lindqvist, S., 1941–1942. *Gotlands Bildsteine*. 1–2. Stockholm.
- Lindqvist, S., 1956. Bildstensfynd vid kyrkorestaureringar. *Gotländskt Arkiv*.
- Lindqvist, S., 1962. Jättestenen från Sanda och andra nyfunna bildstenar. *Gotländskt Arkiv*.
- Lindqvist, S., 1964. Forngutniska altaren och därtill knutna studier. *Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala, Årsbok*. 1962–63.
- Lindqvist, S., 1968. Sagnet om Hild. *Skalk* 3.
- Ling, J., 2008. *Elevated Rock Art. Towards a maritime understanding of Rock Art in northern Bohuslän, Sweden*. Gotarc Serie B, Gothenburg Archaeological Theses 49.
- Ling, J., Kegel, K., Sörman, A., & Wessman, A. (red.), under publicering. *Arkeologisk undersökning vid hållristningarna RAÄ 446:2–3 och*

- 63:1–2, *Tossene socken, Bohuslän*, 2010. Gotarc Serie D, Arkeologiska rapporter 99.
- Ljung, C. & Thedéen, S., 2009. *Ritualer vid runstenar. En arkeologisk undersökning invid Ångbysten i Bromma*. Stockholm.
- Ljung, C. & Thedéen, S., under publicering. *Without a trace? Rituals and remembrance at rune stones*. Konferensvolym från Nordic TAG, Trondheim, 2009.
- Loman, B., 1965. Rökrunorna som grafematiskt system. *Arkiv för nordisk filologi* 24.
- Lorenz, G., 1984. *Snorri Sturluson. Gylfaginning*. Texte, Übersetzung, Kommentar von Gottfried Lorenz. Darmstadt.
- Lund Hansen, U., 1987. *Römischer Import im Norden. Warenaustausch zwischen dem Römischen Reich und dem freien Germanien unter besonderer Berücksichtigung Nordeuropas*. Nordiske Fortidsminder 10. København.
- Lund Hansen, U. et al. (red.), 1995. *Himlingøje – Seeland – Europa. Ein Gräberfeld der jüngeren römischen Kaiserzeit auf Seeland, seine Bedeutung und internationalen Beziehungen*. Nordiske Fortidsminder 13. København.
- Lundin, A., 2006. The advent of the esteemed horseman-sovereign. A study of the rider-motifs on Gotlandic picture-stones. I: Andrén, A. et al. (red.).
- Lönnroth, L., 2008. *Den dubbla scenen. Muntlig diktning från Eddan till Abba*. Ny utgåva. Stockholm.
- Lönnroth, L., 2009. Old Norse text as performance. *Scripta Islandica*.
- Malone, K., 1964. An Anglo-Latin Version of Hjaðningavíg. *Speculum* 39:1.
- Manneke, P., 1984. En tidig bildsten i Grötlingbo? *Gotländskt Arkiv*.
- Marold, E., 1988. Wandel und Konstanz in der Darstellung der Figur des Dietrich von Bern. I: Beck, H. (red.), *Heldensage und Heldendichtung im Germanischen*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 2. Berlin.
- McKinnel, J., 1987. Norse Mythology and Northumbria: A Response. *Scandinavian Studies* 59.
- Melnikova, E. A., 2001. *Skandinavskie runiceskie nadpisi. Novye nachodki i interpretacii. Teksty, perevod, kommentarij*. Moskva.
- Meyer, K., 2011. Saints, scrolls and serpents: theorising a Pictish liturgy on the Tarbat peninsula. I: Driscoll et al. (red.). *MGH = Monumenta Germaniae Historica*.
- Mills, N., 2001. *Saxon & Viking Artefacts*. Witham.
- Mitchell, B. & Robinson, F.C., (red.) 1998. *Beowulf. An edition with relevant shorter texts*. Oxford.
- Moltke, E., 1932. Tekniska hjælpemidler og metoder i epigrafiens tjeneste. Med særligt henblik på runeindskrifter. *Fornvännen* 21.
- Mommsen, Th., 1882. *Iordanis Romana et Getica*. MGH, Scriptores, Auctores antiquissimi 5:1. Berlin.
- Mommsen, Th., 1894. *Cassiodori Senatoris Variarum*. MGH, Scriptores, Auctores antiquissimi 12. Berlin.
- Mommsen, Th., 1898. *Chronica Minora Saec. IV.V.VI.VII, Vol. III*. MGH, Auctores antiquissimi 13. Berlin.
- Müller-Wille, M., 1977. Der frühmittelalterliche Schmied im Spiegel skandinavischer Grabfunde. *Frühmittelalterliche Studien* 11.
- Måhl, K. G., 1989. En bildsten i ursprungligt läge vid Vatlings i Fole. *Gotländskt Arkiv*.
- Måhl, K.G., 1990a. Bildstenar och stavgardar – till frågan om de gotländska bildstenarnas placering. *Gotländskt Arkiv*.
- Måhl, K.G., 1990b. *Rapport angående arkeologisk undersökning vid fornlämning RAA nr 3, Vatlings i Fole socken* (otryckt).
- Måhl, K.G., 2002. *Vägval: vägar och sambälle på Gotland under 1500 år*. Oskarshamn.
- Nancke-Krogh, S., 1995. *Stenbilleder i danske kirker*. København.
- N + nr = Inskriftssignum i *Norges innskrifter med de yngre runer*. Utg. M. Olson & A. Liestøl. 1941–. Oslo.
- Nedoma, R. 1988. *Die bildlichen und schriftlichen Denkmäler der Wieldandsage*. Göppinger Arbeiten zur Germanistik 490. Göppingen.
- Neiß, M., 2009. Fixeringsbilder inom en vikingatida praktspänneserie. *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie* 2006.
- Neiß, M., 2010. A Matter of Standards: Iconography as a Quality Indicator for Viking Age Brooches. *Lund Archaeological Review* 15/16.
- Nerman, B., 1935. *Die Völkerwanderungszeit Gotlands*. Stockholm.
- Nerman, B., 1947. Arkeologisk datering av vendetidens nordiska runinskrifter. *Fornvännen* 42.
- Nerman, B., 1969–75. *Die Vendelzeit Gotlands*. Stockholm.
- Ney, A., 2004. *Drottningar och sköldmör. Gränsöverskridande kvinnor i medeltida myt och verklighet ca 400–1400*. Hedemora.
- Ney, A., 2006. The edges of the Old Norse world-view. A bestiary concept? I: Andrén, A. et al.
- Ney, A., 2009. Sigurdstraditionens välkomstmotiv i text och bild. I: Ney, A., Jakobsson, Å. & Lassen, A. (red.), *Fornaldarsagaerne. Myter og virkelighet. Studier i de oldislandske fornaldarsögur Norðurlanda*. København.
- Nihlén, J. & Boëthius, G., 1933. *Gotländska gårdar och byar under äldre järnåldern*. Studier till belysning av Gotlands äldre odlingshistoria. Stockholm.
- Nilsson, L., 2007. Spännande fynd i Fröjel. *Gotlands Allehanda*, 28.7.2007. <http://www.helagotland.se/nyheter/artikel.aspx?articleid=1015268> [Hämtat 2012-02-02].
- Nilsson, P., under publicering. The beauty is in the act of the beholder. I: Fahlander, F., Back Danielsson, I-M. & Sjöstrand, Y. (red.), *Encountering Imagery. Materialities, Perceptions, Relations*. Stockholm Studies in Archaeology 56. Stockholm.
- Noble, G. & Gondek, M., 2011. Symbol stones in context: excavation at Rhynie, an undocumented Pictish power centre of the 6th–7th centuries AD, *Medieval Archaeology* 55.
- Nordberg, A., 2006. *Jul, disting och förkyrklig tideräkning. Kalender och kalendariska riter i det förkristna Norden*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 91. Uppsala.
- Norderäng, J. & Widerström, P., 2004. Vikingatida bildstenar – några exempel på nya fynd. *Gotländskt Arkiv*.
- Nordgren, I., 2009. En nytolkning av Sparlösaestens bildmotiv. *Historieforum: tidskrift för historisk debatt* 2.
- Nordin, F., 1903. Till frågan om de gotländska bildstenarnas utvecklingsformer. I: *Studier tillägnade Oscar Montelius 1903 af Lärjungar*. Stockholm.

- Nordin, F., 1906. Graffältet vid Bjers i Hejnum socken, Gotland. *Antiquarisk tidskrift för Sverige* 15:3.
- Nordland, O., 1973. Hild-segna i germansk og norrøn tradisjon. *Tradisjon* 3.
- Nylén, E., 1982. Med Krampmacken över Gotland och Östersjön: seglet provas. *Gotländskt Arkiv*.
- Nylén, E., 1987. De vikingatida seglen. I: Björklund, A., Haaseum, S. & Kvarning, L-Å. (red.). *Skepp och smide*. Stockholm.
- Nylén, E. & Lamm, J.P., 1978, 1987, 2003. *Bildstenar*. 1. uppl. 1978, Visby; 2. uppl. 1987, Stockholm; 3. uppl. 2003, Stockholm.
- Nylén, E. & Lamm, J.P. 1981, 1991. *Bildsteine auf Gotland*. 1. uppl. 1981, 2. uppl. 1991. Båda Neumünster.
- Nylén, E. & Lamm, J.P. 1986. *Gotorando no kaiga-sekihi*. Tokyo.
- Nylén, E. & Lamm, J.P., 1988. *Stones, Ships and Symbols. The Picture Stones of Gotland from the Viking Age and Before*. Stockholm.
- Nylén, E. & Lamm, J.P. 2007. *Les pierres gravées de Gotland. Aux sources de la sacralité*. Paris.
- Näsman, U. & Lund, J., (red.) 1988. *Folkvandringstiden i Norden. En krisetid mellem äldre og yngre jernalder*. Århus.
- Nørgård Jørgensen, A., 1999. *Waffen und Gräber. Typologische und chronologische Studien zu skandinavischen Waffengräbern 520/30 bis 900 n. Chr.* København.
- Oddrúnargrátur – se *Eddukvæði*.
- Oehrl, S., 2006. *Zur Deutung anthropomorpher und theriomorpher Bild-darstellungen auf den spätwikingzeitlichen Runensteinen Schwedens*. Wien.
- Oehrl, S., 2009. Wieland der Schmied auf dem Kistenstein von Alskog kyrka und dem Runenstein Ardre kyrka III – Zur partiellen Neulesung und Interpretation zweier gotländischer Bildsteine. I: Heizmann W. et al. (red.), *Analecta Septentrionalia. Beiträge zur nordgermanischen Kultur- und Literaturgeschichte*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 65. Berlin.
- Oehrl, S., 2010a. Ornithomorphe Psychopompoi im Bildprogramm der gotländischen Bildsteine. Ikonographische Auswertung des Neufundes vom Hafensplatz in Fröjel. *Frühmittelalterliche Studien* 44.
- Oehrl, S., 2010b. Der Runenfels von Aspö, die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit und die Chiffren der Gott-Tier-Kommunikation. *Zeitschrift für Deutsches Altertum und Deutsche Literatur* 139.
- Oehrl, S., 2011. *Vierbeinerdarstellungen auf schwedischen Runensteinen. Studien zur nordgermanischen Tier- und Fesselungsikonografie*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 72. Berlin.
- Olrik, A., 1894. *Saksens oldhistorie. Norrøne sagaer og danske sagn*. Kilderne til Saksens oldhistorie 2. København.
- O'Meadhra, U., 1987. *Early Christian, Viking and Romanesque art. Motif-pieces from Ireland*. 2. *A discussion on aspects of find-context and function*. Theses and papers in North-European archaeology 17. Stockholm.
- Padberg, L. von., 2011. Reaktionsformen des Polytheismus im Norden aus die Expansion des Christentums im Spiegel der Goldbrakteaten. I: Heizmann, W. & Axboe, M. 2001.
- Panzer, F.W., 1901. *Hilde-Gudrun. Eine Sagen- und Litterargesichtliche Untersuchung*. Halle.
- Peringskiöld, J., u.å. *Monumenta Sveo-Gothorum*. Handskriften Fh 8 i Kungl. Biblioteket. Stockholm.
- Petré, B., 1984. *Arkeologiska undersökningar på Lovö 4. Bebyggelsearkeologisk analys*. Studies in North-European Archaeology 10.
- Petrenko, V.P., 1991. A Picture Stone from Grobin (Latvia). *Fornvännen* 86.
- Plinius, 1997. *Om bildkonsten. Naturalis historia XXXIII–XXXVII*. Översatt av Ellenberger, B. Jonsered.
- Poetic Edda, 1996. Translated by C. Larrington Oxford.
- Rannsakningar* = Stahre, N-G. , Stähle, C.I. & Olsson, I. (red.), 1960–98. *Rannsakningar efter antikviteter*. 1–4. Stockholm
- Raudvere, C., 2003. *Kunskap och insikt i norrøn tradition – mytologi, ritualer och trolldomsanklagelser*. Vägar till Midgård 3. Lund.
- Raudvere, K., 2004. Delen eller helheten. Kosmologi som empiriskt och analytiskt begrepp. I: André, A., Jennbert, K. & Raudvere, C. (eds.), *Ordning mot kaos – studier av nordisk förkristen kosmologi*. Vägar till Midgård 4. Lund.
- RAÄ = Riksantikvarieämbetet.
- RCAHMS = Royal Commission on the Ancient and Historical Monuments of Scotland.
- Rosvall, S., 1983. *Meddelande från Klinte hembygdsförening 1983*. Klintehamn.
- Rundkvist, M., 2003a. *Barshalder 1. A cemetery in Grötlingbo and Fide parishes, Gotland, Sweden, c. AD 1–1100. Excavations and finds 1826–1971*. Stockholm.
- Rundkvist, M., 2003b. *Barshalder 2. Studies of late Iron Age Gotland*. Stockholm.
- Rydh, S., 1973. Bildstenen från Träkvista på Ekerö. *Tor. Tidskrift för nordisk fornkonst* 15.
- Salin, B., 1904. *Die altgermanische Thierornamentik. Typologische Studie über germanische Metallgegenstände aus dem IV bis IX Jahrhundert, nebst einer Studie über irische Ornamentik*. Stockholm.
- Samnordisk runtextdatabas* (elektronisk resurs), Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet. <<http://www.nordiska.uu.se/forskning/samnord.htm>>
- Sandhammar, L., 2007. Unika föremål vid Herrstenen. *Gotlands Tidningar*, 28.7.2007. <http://www.helagotland.se/nyheter/artikel.aspx?articleid=1015313> [Hämtat 2012-02-02].
- Sawyer, B., 1991. Viking-Age rune-stones as a crisis symptom. *Norwegian Archaeological Review* 24:2.
- Saxo Grammaticus 1931–1957. *Saxonis Gesta Danorum*. Knabe, C. & Olrik, J. (red.). Haunia.
- Saxo Grammaticus 2005. *Gesta Danorum*. Danmarkshistorien. 1–2. Udg. af Karsten Friis-Jensen. Dansk oversættelse ved Peter Zeeberg København.
- Scheller, R.W., 1963. *A Survey of Model Books*. Haarlem.
- Scheller, R.W., 1995. *Exemplum. Model-Book Drawings and the Practice of Artistic Transmission in the Middle Ages (ca. 900 – ca. 1450)*. Amsterdam.
- Schoener, A.C. (red.), 1928. *Der jüngere Sigenot*. Heidelberg

- Schück, H., 1932. Två Sigurdsristningar. *Fornvännen* 1932.
- See, K. von., 1971. *Germanische Heldensage. Stoffe, Probleme, Methoden*. Frankfurt.
- See, K. von et al. 2000. *Kommentar zu den Liedern der Edda*. 3. *Götterlieder: Völundarkviða, Alvimsmál, Baldrs draumar, Rígsþula, Hyndlolið, Grottasöngur*. Heidelberg.
- See, K. von et al. 2004. *Kommentar zu den Liedern der Edda*. 4. *Heldenlieder: Helgakviða Hundingsbana I, Helgakviða Hjörvarðssonar, Helgakviða Hundingsbana II*. Heidelberg.
- SHM = Statens historiska museum, Stockholm.
- Sichtermann, H., 1983. *Der Jonaszyklus*. I: Beck, H. & Bol, P. C. (red.), *Spätantike und frühes Christentum*. Frankfurt.
- Sigurdrífumál, se *Eddukveði*.
- Simsek, R., 1993. *Dictionary of Northern Mythology*. Cambridge.
- Skjaldedigtning* = Finnur Jónsson (red.), 1912–15. *Den Norsk-Islandske Skjaldedigtning*. A 1–2. B 1–2. København.
- Snorres Edda*, 1997 = Johansson, K.G. & Malm, M. (red.), 1997. *Snorres Edda*. Översatt från isländska. Stockholm
- Snorri Sturluson 1931 = Finnur Jónsson (red.), 1931. *Edda Snorra Sturlusonar. Udgivet efter håndskriftene*. København.
- Snorri Sturluson 1987 = Faulkes, A. = 1987. *Snorri Sturluson – Edda*. Translated and introduced. London.
- Snorri Sturluson, 2005 = *The Prose Edda*. Translated by J.L. Byock London.
- Snædal, Th., 2002. *Medan världen vakar. Studier i de gotländska runinskrifternas språk och kronologi*. Runrön 16. Uppsala.
- Snædal Brink, Th. & Jansson, I. 1983. Gotländska runinskrifter. 900-talets slut – ca 1100. I: Jansson, I. (red.) *Gutar och vikingar. Historia i fickformat*. Stockholm.
- Srigley, M., 1989. The Dream of Troy. An Interpretation of the Gotland Picture-Stones of the Late Vendel and Viking Periods. *Tor. Tidskrift för nordisk fornkunskap* 22.
- Staecker, J., 2002. The woman on the wagon. Pagan Scandinavian burials in a Christian perspective. *Viking Heritage magazine* 2002:1.
- Staecker, J., 2004. Hjältar, kungar och gudar. Receptionen av bibliska element och av hjältediktning i en hednisk värld. In Berggren, Å. et al. (red.), *Minne och myt. Konsten att skapa det förflutna*. Vägar till Midgård 5. Lund.
- Staecker, J., 2006. Heroes, kings and gods. Discovering sagas on Gotlandic picture-stones. I: Andren, A. et al. (red.)
- Stefán Einarsson 1936. *Widsið = Víðförull. Skírnir* 110.
- Stenberger, M., 1964. *Det forntida Sverige*. Stockholm.
- Stenberger, M. & Klindt Jensen, O., (red.) 1955. *Vallbagar*. 1–2. Köpenhamn.
- Stiegemann, Ch. & Wemhoff, M., 1999. 799. *Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Große und Papst Leo III. in Paderborn*. Ausstellungskatalog 1–2. Mainz.
- Stoklund, M., 1996. The Ribe cranium inscription and the Scandinavian transition to the younger reduced futhork. I: Looijenga, T. & Quak, A. (red.), *Frisian Runes and neighbouring Traditions. Proceedings of the First International Symposium on Frisian Runes at the Fris Museum, Leeuwarden 26–29 January 1994*. *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 45.
- Stoklund, M., 2004. The Runic Inscription on the Ribe Skull Fragment. I: Bencard, M., Kann Rasmussen A. & Brinch Madsen, H. (red.), *Ribe Excavations 1970–76*. 5. Højbjerg.
- Stuttgarter Bilderpsalter*, 1965. *Der Stuttgarter Bilderpsalter*. Württembergische Landesbibliothek Stuttgart Bibl. Fol. 23. 1. Facsimile-Band. Stuttgart.
- Sveriges runinskrifter* Utg. av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. 1–15. Stockholm. (Även tillgängligt i digital form: <http://www.raa.se/kulturarvet/arkeologi-fornlamningar-och-fynd/runstenar/digitala-sveriges-runinskrifter/>)
- Svärdström, E., 1967. Runfynd 1966. *Fornvännen* 61.
- Svärdström, E. 1978. *Gotlands runinskrifter*. 2. Sveriges runinskrifter 12. Stockholm.
- Swanström, E., 2009. Erik B Lundberg, S:t Hans och S:t Pers ruiner i Visby eller ett arkeologiskt äventyr med osannolika resultat. I: Svensson, T. et al. (red.), *Spaden och pennan. Ny humanistisk forskning i andan av Erik B Lundberg och Bengt G Söderberg*. Stockholm.
- Swanström, L., 1995. Slipskåror och järnhantering på Gotland. *Gotländskt Arkiv*.
- Sången om Sigdriva – se *Den poetiska Eddan*.
- Sävborg, D., 2004. Om eddadikternas ursprung och ålder. Gamla och nya tankar. *Arkiv för nordisk filologi* 119.
- Säve, C., 1845. Tjängvide-stenen. På Gotland. *Runa. Antiquarisk tidskrift utgifven af Richard Dybeck*. Stockholm.
- Säve, C., 1852. Alskogs-stenarne på Gotland. *Annaler för nordisk oldkyn-dighed og Historie*.
- Säve, P.A., Rapport 1863 och 1864 och diverse meddelanden till Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien 1850–1856. ATA, Gotländska Samlingar (6 volymer) samt manuskript i Uppsala universitetsbibliotek. Uppsala.
- Sö = Inskriftssignum i *Södermanlands runinskrifter*, se Brate & Wessén, 1924–1936.
- Sörila þattr 1829 = Rafn, C.C. (red.), 1829. *Fornaldar sögur Nordrlanda eptir gömlum handritum*. 1. København.
- Tacitus, 1999. *Agricola and Germany*. Translated with an introduction and notes by Anthony R. Birley. Oxford.
- The Mabinogion*, 2000. Translated by Gwyn Jones and Thomas Jones. London.
- Thunmark-Nylén, L., 1995a. Spännekonstruktion och spänneproduktion. I: Resi, H.G. (red.), *Produksjon og samfunn. Om erverv, spesialisering og bosetning i Norden i 1. årtusen e.Kr*. Oslo.
- Thunmark-Nylén, L., 1995b. *Die Wikingerzeit Gotlands I. Abbildungen der Grabfunde*. Stockholm.
- Thunmark-Nylén, L., 2000. *Die Wikingerzeit Gotlands IV*. Katalog. Stockholm.
- Thunmark-Nylén, L., 2006. *Die Wikingerzeit Gotlands III*, 1–2. Text. Stockholm.
- Trotzig, G., 1970. En arkeologisk undersökning i Garda kyrka på Gotland. *Fornvännen* 65.
- U + nr = Inskriftssignum i *Upplands runinskrifter*, see Wessén & Jansson 1940–1958.

- Vaitkevicius, V., 2004. *Studies into the Balts' sacred places*. BAR International series 1228. Oxford.
- Varenius, B., 1992. *Det nordiska skeppet. Teknologi och samhällsstrategi i vikingatid och medeltid*. Stockholm Studies in Archaeology 10. Stockholm.
- Varenius, B., 2004. Bildstenar och deras uttolkare. *Fornvännen* 99.
- Vg + nr = Inskriftssignum i Västergötlands runinskrifter, se Jungner, H. & Svärdström, E. 1940–1970.
- Vries, J. de, 1956–57. *Altgermanische Religionsgeschichte*. 1–2. Grundriss der germanischen Philologie 12:1–2. Berlin.
- VZG = Nerman 1935.
- Völsunga saga* – se Guðni Jónsson.
- Völsungasagan*. 1991. Övers. Knutsson, I, inledn. av Bergsten, S. Lund
- Wallin, G., 1736–1746. *Analecta Gothlandensia*. Handskrift i Kungl. Biblioteket. Stockholm.
- Wallin, G., 1749/1751. *Runographia Gotlandica. Acta Societatis Regiae Scientiarum Upsalensis* 1743 (tryckt 1749), 1744–50 (tryckt 1751).
- Wamers, E., 2009. Von Bären und Männern. Berserker, Bärenkämpfer und Bärenführer im frühen Mittelalter. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 37.
- Werner, J., 1941. *Die beiden Zierscheiben des Thorsberger Moorfundes*. Berlin.
- Wennersten, M., 1973. Bildstensundersökning vid Visnar ängar i Alskog. *Gotländskt Arkiv*.
- Wessén, E. 1957. *Om vikingatidens runor*. Filologiskt arkiv 6. Stockholm.
- Wessén, E. & Jansson, S.B.F. 1940–1958. *Upplands runinskrifter*. 1–4. Sveriges runinskrifter 6–9. Stockholm.
- Westphal, F., 2004. Untersuchungen zur späten Bildsteingruppe Gotlands. I: Müller-Wille, M. (red.). *Zwischen Tier und Kreuz. Untersuchungen zur Wikingerzeitlichen Ornamentik im Ostseeraum*. Neumünster.
- W & G = Nørgård Jørgensen, A. 1999.
- Wickham, C., 2005. *Framing the early Middle Ages. Europe and the Mediterranean 400–800*. Oxford.
- Wilson, D.M. (red.), 1995. *Vikingatidens konst. Signums svenska konsthistoria* 2. Lund.
- Wilson, D.M., 1998. The Gotland Picture-Stones. A Chronological Re-Assessment. *Studien zur Archäologie des Ostseeraums. Von der Eisenzeit zum Mittelalter*. Neumünster.
- Wisniewski, R., 1969. *Kudrun*. 2:a utgåvan. Stuttgart.
- WKG = Thunmark Nylén 1995–2006.
- Wolfram, H., 1979. *Geschichte der Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*. München.
- Zeumer, K., 1886. *Formulae Merowingici et Karolini Aevi*. MGH, Legum Sectio V. Formulae. Hannover.
- Zola, E., 1866. *Mes Haines*. Paris.
- Åijä, K., 1980a. Gravfältet vid Uddvide i Grötlingbo. *Gotländskt Arkiv*.
- Åijä, K., 1980b. *Bearbetade sandstenar i förhistoriska gravar på Gotland*. C-uppsats i arkeologi, Stockholms universitet.
- Ög + nr = Inskriftssignum i *Östergötlands runinskrifter*, se Brate 1911–18.
- Ög N + nr = Inskriftssignum i opublicerat supplement till *Östergötlands runinskrifter* av A. Nordén (Manuskript i ATA.)
- Örn Sævar Thorleifsson 2000. *Brage. Dikt og tidsånd*. Oslo.